

“ जप्येनापि च संसिद्धये ब्राह्मणो नात्र संशयः।
कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥ मनु. २।८७।
इत्यनाश्रमिणामपि जपादिभिरेव विद्यासिद्धिः स्मर्यते ॥३७॥

विशेषानुग्रहश्च ।३।४।३८।

किञ्चानाश्रमिधर्मैर्जपोपवासदेवाराधनादिभिरपि विद्याया अनु-
ग्रहः श्रुतावप्युपलभ्यते “ तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्यायात्मानं
मन्विष्यात् ” (प्र० १।१०।) इति ।३८।

कस्तर्ह्युभयोर्विशेष इत्याशङ्क्याह—

अतस्त्वितरज्यायो लिङ्गाच्च ।३।४।३९।

तुशब्दश्चोद्यनिवर्तकः। अतोऽनाश्रमित्वादितरदाश्रमित्वं ज्यायः।
बहुज्ञानसाधनाधिकारित्वात् । शीघ्रमेव विद्योपलब्धिराश्रमवतः स्या-
दिति भावः। लिङ्गाच्च—“अनाश्रमी न तिष्ठेत्तु दिनमेकमपि द्विजः। “संव-
त्सरमनाश्रमी स्थित्वा कृच्छ्रमेकं चरेत्” इत्याद्यनाश्रमिणाश्रम-
ग्रहणोपदेशपरस्मार्तलिङ्गादनाश्रमिण आश्रमित्वं ज्यायः। मृतभार्यस्य
पृहिणः पुनर्दारसंग्रहस्त्वापद्धर्म इति बोद्धव्यम् ॥३९॥

इति विधुराधिकरणम् ।

अथ तद्भूताधिकरणम् ।

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात्तद्व-
पाभावेभ्यः ॥३॥४॥४०॥

एवमनाश्रमिणो गार्हस्थ्यविधुरस्य ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्ती-
त्यभिहितम् । इदानीं नैष्ठिकवानप्रस्थपरिव्राजकानां स्वाश्रमेभ्यः

[अ० ३
शब्दैरेव श्रुतौ
णानाश्चादर्श-

यति श्रुतिः
करणवि-
गादयस्ते च

श्रमविधु-
ये 'यज्ञेन'
णादना-
आश्रम-
श्रुताव-
पुत्रदर्श-
णामपि
यामधि-

प्रच्युतानां कर्माणि विद्यासाधनानि सन्ति न वेति विशये तेषामपि कानिचिज्जपादिरूपकर्माणि विद्यासाधनानि विधुरकर्मवत्स्युरिति प्राप्तेऽभिधीयते-तद्भूतस्य तु नातद्भाव इति । नैष्ठिकाद्युत्तमाश्रमस्थस्यातद्भावोऽतथाभावोऽनाश्रमित्वेनावस्थानं न कथमपि सम्भवतीति । जैमिनेरपीत्यपिशब्दात्स्वस्य वादरायणस्य च सम्मतं दर्शितम् । ममसम्मतं जैमिनेरपि सम्मतमिति भावः । कुतः ? तद्रूपाभावेभ्यो नियमात् । नैष्ठिकादिधर्माभावास्तेभ्यः शास्त्रैर्नियमनात् “ ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासीतृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन् ” (ब्रा० २।२३।१।) इति नैष्ठिकस्य नियमात् । “ अरण्यमियात्ततो न पुनरेयात् ” इति वैखानसस्य । तथा सन्न्यस्याग्निं न पुनरावर्तयेत् ” (यजु. का.) इति परिव्राजकस्य नियमात् । तस्मादनाश्रमित्वेनावस्थानस्य नैष्ठिकादेरप्रमाणकत्वान्न तेषां ब्रह्मविद्यायामधिकारः । ४०।

यदि प्रमादान्नैष्ठिकादेः स्वधर्मात्प्रच्यवस्तर्हितत्वायश्चित्तमनुष्ठाय निष्कल्मषस्य तस्य विद्यायामधिकारः स्यादित्यत्राह—

नचाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयो-

गात् ३।४।४१।

नैष्ठिकादीनामधिकारे यत्प्रायश्चित्तमभिहितं तदपि तद्भृष्टानां न सम्भवति । कुतः ? पतनानुमानात्तदयोगात् । स्वाश्रमधर्मप्रच्युतानां नैष्ठिकादीनां पतनस्मरणात् पतितानाञ्च प्रायश्चित्तस्यायुक्तत्वात् । “ आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते द्विजः । प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुध्येत्स आत्महा इति । तस्मादुपकुर्वाणब्रह्मचारिविषयमाधिकारिकं प्रायश्चित्तमिति *४१॥

उपपूर्वमपीत्येके भावमशनवत्तदुक्तम् । ३।४।४१।

७०४]
मतान्तर
वर्षप्रच्यवन
यथा मध्वश
घते । तथ
वैतदविरोहि
स्य विद्यमा
प्यधिकारो
व

तुश
रूपपातकं
ब्रह्मविद्या
पश्यामि
आचारा
दाध्याप
दपि। त
यामिति

नीति
पूर्वप

मतान्तरमुत्थापयति । एक आचार्यास्तूपपूर्वमुपपातकमिदं ब्रह्म-
चर्यप्रच्यवनमित्यभिधाय तत्र प्रायश्चित्तस्य भावं सत्त्वमेवाशनवदाहुः ।
यथा मध्वशननिमित्तकं प्रायश्चित्तमुपकुर्वाणनैष्ठिकयोरुभयोरपि वि-
द्यते । तथान्यनिमित्तकमपि प्रायश्चित्तम् । तदुक्तम् “ उत्तरेषां
वैतदविरोधि ” गौत० १।३।४। एवञ्च ब्रह्मचर्यप्रच्युतौ प्रायश्चित्त-
स्य विद्यमानत्वात् कृतप्रायश्चित्तानाञ्च नैष्ठिकादीनां ब्रह्मविद्यायाम-
प्यधिकारोऽस्ति । ४२।

बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च ३।४।४३।

तुशब्दः पूर्वमतं निवर्तयति । नैष्ठिकादीनां स्वाश्रमात्प्रच्युति-
रूपपातकं महापातकं वेत्युभयथापि अकृतप्रायश्चित्ता वेत्युभयथापि
ब्रह्मविद्याधिकारिभ्यो बहिर्भूता एव । कुतः? स्मृतेः । प्रायश्चित्तं न
पश्यामि येन शुध्येत्स आत्महा ” (आग्नेय १६।५।२३।) इति ।
आचाराच्च-स्वधर्मप्रच्युतानां नैष्ठिकादीनां कृतप्रायश्चित्तानामपि वे-
दाध्यापने यज्ञादिकर्मणि च शिष्टाः परिवर्जनं कुर्वन्तीति शिष्टाचारा-
दपि तस्मान्नाधिकारः स्वाश्रमधर्मभ्रष्टानां नैष्ठिकादीनां ब्रह्मविद्या-
यामिति सिद्धम् । ४३।

इती तद्भूताधिकरणम् ।

अथ स्वाम्यधिकरणम् ।

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ३।४।४४।

किमङ्गाश्रितोपासनानि यजमानानुष्ठेयान्याहोस्विद्विगनुष्ठेया-
नीति संशये किं युक्तम् ? यः कर्त्ता स फलभोक्तेति न्यायमनुसृत्य
पूर्वपक्षमाह-स्वामिन इति । स्वामिनो यजमानस्यैवाङ्गाश्रितोपासना-

भृष्टानां
धर्मप्रच्यु-
पायुक्त-
श्रुतं न
रिवि-

न्यनुष्ठेयानि । कुतः? तस्यैव फलश्रुतेरित्यात्रेय आचार्यो मन्यते।४४।
अत्र समाधत्ते-

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रियते ३॥४॥४५॥

ऋत्विगधिकृतस्यैवास्मिन्नुपासनेऽधिकारान् क्रतोर्आर्त्विज्यत्वे-
नैव तदङ्गोपासनमप्यार्त्विज्यमृत्विक्कर्तृकमेवेत्यौडुलोमिराचार्यो म-
न्यते । यजमानफलसाधनभूतस्य साङ्गस्य क्रतोर्निष्पादनाय यज-
मानेनर्त्विक् परिक्रियते । अतो यजमानपरिक्रीतर्त्विगनुष्ठितस्य
कर्माङ्गाश्रितोपासनस्य फलं यजमानगामि भवतीति फलश्रुतेरप्य-
विरोधः।४५।

इति स्वाम्यधिकरणम् ।

अथ सहकार्यन्तरविध्यधिकरणम् ।

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो
विध्यादिवत् ३।४।४६।

बृहदारण्यके श्रूयते-“तस्माद् ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बा-
ल्येन तिष्ठासेद्वाल्यश्च पाण्डित्यश्च निर्विद्याथ मुनिरमौनश्च मौ-
नश्च निर्विद्याथ ब्राह्मणः”(बृ० ३।५।११)इति । तत्र मौनं विधीयते नवे-
ति विशयः।पूर्वतने वाक्ये बाल्येन तिष्ठासेदित्यत्रैव विधिसमाप्तावत्र
मौनं न विधीयते किन्तु पाण्डित्यं निर्विद्येति विहितस्यायमनुवादः।
मौनपाण्डित्यशब्दयोश्च ज्ञानाभिधायकत्वादिति पूर्वः पक्षः

अत्रोच्यते-सहकार्यन्तरविधिरिति । यद्यपि यज्ञादिवद्वाक्य-
रणैर्निदिध्यासनमननुष्ठेयं तथापि मानसजपादिवद्ब्रह्मासकृच्चितनरूप-

स्य निदिध्या-
नम् । एवञ्चा-
द्यायाः सह-
यज्ञदानादिव-
तोऽध्ययनज-
प्राप्तावाश्रम-
ननद्वयापेक्ष-
मपूर्वं विधी-
‘श्रोतव्यो
निदिध्यास-
पदस्य वि-
लुप्तत्वम्
ण्डा शास्-
कृतं श्रव-
ज्ञानबलभ-
तुमिच्छेत
कचिन्तन-
निदिध्या-
तीत्यर्थः
भावः ।
न
विशोपा-
मभिसर-
स्थेन

स्य निदिध्यासनस्यान्तः करणधर्मत्वेन सम्भवत्येवात्र मौनस्य विधानम् । एवञ्चात्र पाण्डित्यं बाल्यं मौनश्चेत्येतन्निवृत्तयमपि ब्रह्मविद्यायाः सहकार्यन्तरं विधीयते विध्यादिवत् । विधीयत इति विधिः । यज्ञदानादिक आश्रमधर्मः । आदिपदेन श्रवणमननयोर्ग्रहणम् । तद्वतोऽध्ययनजब्रह्मसामान्यज्ञानवतः श्रवणमननवतो वा तद्विशेषज्ञानप्राप्तावाश्रमधर्मवच्छ्रवणमननवच्च फलभूतब्रह्मसाक्षाद्दर्शने श्रवणमननद्वयापेक्षया तृतीयमिदं सहकार्यन्तरं निदिध्यासनात्मकं मौनमपूर्वं विधीयते । विद्यासहकारितयार्थप्राप्तयोरपि श्रवणमननयोर्यथा 'श्रोतव्यो मन्त्व्य' इत्यत्र ग्रहणम् । तथात्रापि सहकार्यन्तरविधाने निदिध्यासनमेव विधीयत इत्यत आह-पक्षेणेति । निदिध्यासनपदस्य निरन्तरब्रह्मचिन्तनापरपर्यायस्य श्रवणमननाभ्यामत्यन्तोत्कृष्टत्वम् । अत एव पाण्डित्याद्भिन्नमेव मौनमत्र विधीयते तत्र ण्डा शास्त्राध्ययनजा शास्त्रीया ब्रह्मसामान्यधीस्तद्वान् पण्डितस्तत्कृतं श्रवणं पाण्डित्यं तन्निर्विद्य निश्चयेन प्राप्य बाल्येन बलभावेन ज्ञानबलभावेन मननेन बालस्य भावेन शुद्धान्तः करणेन वा स्थापुमिच्छेत् बाल्यञ्च पाण्डित्यञ्च निर्विद्याथ मुनिः मननशीलो ब्रह्मकचिन्तनशीलस्तन्निदिध्यासनपरो भवेत् अमौनञ्च श्रवणमनने मौनञ्च निदिध्यासनं निर्विद्य तत्सिद्धयवस्थामप्राप्याथ ब्राह्मणो भवतीत्यर्थः । ब्राह्मणः श्रवणमननानन्तरं निदिध्यासनपरो भवेदिति भावः । ३६।

ननु यदि सर्वाश्रमेषु मौनतृतीयसचिवा ब्रह्मप्राप्तिसाधनीभूता विद्योपदिश्यते कथं तर्हि " स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते न च पुनरावर्तते " (छा० ८।१५।१) इति गार्हस्थ्येन यावदायुषं स्थितिः सम्भवतीत्याशङ्कयामाह-

तद्वतो

त्यं निर्विद्य वा
नेरमौनञ्च मौ
नं विधीयते न
विधिसमाप्ताव
स्यायमनुवादः
पक्षः

यज्ञादिवद्ब्राह्म
सकृच्चिन्तनरूप-

चाचार्यो मन्यते
यते ३॥४॥४॥
क्रतोरात्विज्यत्वे
नेमिराचार्यो य
निष्पादनाय य
गीतत्विगनुष्ठितस्
ति फलश्रुतेरप्य-

कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ३॥४॥४७॥

तुशब्दः शंकाव्यावर्तकः। सर्वेष्वश्रमेषु विद्यायाः सम्भवात् सर्वेऽप्याश्रमिणः स्वाश्रमकर्मानुष्ठानं कुर्वन्तः परमात्मानं चिन्तयन्तः कैमुत्यन्यायेन ब्रह्मलोकं सम्पद्य न पुनरावर्तन्त इत्यस्यार्थस्य प्रदर्शनार्थं गृहस्थधर्मेणोपसंहार इति ॥४७॥

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ३॥४॥४८॥

“तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयः” “ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति” इत्यत्र “अथ मुनिरित्यत्र च वाक्ये “पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति” (वृ० ३।५।१।) इति परिव्राजकधर्मेणोपसंहारः सर्वाश्रमधर्मप्रदर्शनार्थः। कुतः ? मौनादिवदितरेषामप्याश्रमधर्माणां यज्ञदानतप आदीनामुपदेशात् । तस्मादत्र मौनं विद्यासहकारितया विधीयते ॥४८॥

इति सहकार्यन्तराविध्यधिकरणम् ।

अथानाविष्काराधिकरणम् ।

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ३॥४॥४९॥

“तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत्” (वृ० ३।५।१) इत्यत्र ब्रह्मविदा स्वस्मिन् बाल्यमाविष्करणीयमिति श्रूयते । तत्र बालस्य क्रीडनादिकं सर्वं कर्म विदुषोपादेयमाहोस्वित्तद्वमानादिरहितत्वमेव विशेषकर्मेति संशयेऽविशेषादखिलं बालकर्मोपादेयमिति प्राप्तेऽभिधीयते—अनाविष्कुर्वन्निति । यथाबालः सु-

पा० ४]
भावयुद्धिपूर्वव
वर्तते तथा वि
चारराहित्यं
कूलानामेव
विरोधितया
शान्तो नास
(का. २।२४।)

ऐहिक

किं वि

इहैव जन्म

विद्याजन्मे

न्मुखं कर्म

विद्याजन्म

हैवेति निय

मनियमस्य

मिति जन्म

मतिबन्धे

(भा. १।१।१)

भावशुद्धिपूर्वकं स्वाभिजनादिकमनाविष्कुर्वन् मानापमानौ परिहाय
वर्तते तथा विदुषा वर्तितव्यम्। तदेव तस्य कर्म चोपादेयं न तु शौचा-
चारराहित्यं तिष्ठन्मुत्रोच्चाररादिकमपि । कुतः? अन्वयात् । विद्यानु-
कूलानामेव बालकर्मणामन्वयात् । शौचाचारराहित्यादीनान्तु विद्या
विरोधितयाऽनन्वयात् । तथाच श्रुतिः “नाविरतो दुश्चरितान्ना-
शान्तो नासमाहितः। नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात्”
(का. २।२४।) इति । “आहारशुद्धौ सत्वशुद्धिरिति च । ४९।

इत्यनाविष्काराधिकरणम् ॥

॥ अथैहिकाधिकरणम् ॥

ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् । ३।४।५०।

किं विद्योत्पत्तिरिहैव जन्मन्युतामुष्मिन्नपीति संशये किं युक्तं ?
इहैव जन्मनि विद्या ममास्त्विति कामनयाऽनुष्ठितैः कर्मभिरैहिकमेव
विद्याजन्मेति प्राप्तेराह-ऐहिकमपीति । विद्यार्थमनुष्ठितं फलो-
न्मुखं कर्म प्रस्तुतमित्युच्यते । तेन कर्मणा प्रतिबन्धाभावे सत्यैहिकं
विद्याजन्म भवति । प्रतिबन्धे सत्तित्वमुत्रापीत्यनियम एव नति-
हैवेति नियमः। कुतः ? तद्दर्शनात् । श्रुतौ प्रतिबन्धाप्रतिबन्धाभ्या-
मनियमस्य दर्शनात् । गर्भस्थ एव च वामदेवः प्रतिबुबुधे ब्रह्मभाव-
मिति जन्मान्तरानुष्ठितस्य कर्मणः फलं जन्मान्तरे दर्शयति । सति-
प्रतिबन्धे तु विद्योत्पत्तिर्दुर्लभा । “यदेव विद्यया करोति”
(आ. १।१।१०) इत्युद्गीथविद्यावतः कर्मणोऽप्रतिबन्धस्य दर्शनात् । ५०।

इत्यैहिकाधिकरणम् ।

३।४।५०।
विद्यायाः सम्पन्न-
मात्मानं चिन्तयन्-
इत्यस्यार्थस्य भेद-

४।४८।
“तृतीयः” “ब्रह्म-
च वाक्ये “पुत्रै-
थ भिक्षाचर्यं च-
हारः सर्वाश्रमधर्म-
माणां यज्ञदानतप-
कारितया विधी-

४९॥
ल्येन तिष्ठासेव
करणीयमिति श्रु-
देयमाहोस्वित्त-
दखिलं बालक-
यथावाक्यः शु-

अथ मुक्तिफलाधिकरणम्

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थाव-
धृतेः । ३।४।५१।

किं विद्यायामुत्पन्नयामिहैव जन्मनि मुक्तिर्जन्मान्तरे वेति
संशये विद्योत्पत्तौ सत्यामिहैव मुक्तिर्भवतीति प्राप्तेराह-एवं मुक्ति-
फलानियम इति । यथा कर्मणां पौष्कल्ये इहैव विद्याजन्म भवति न
चान्यथा । तथा सततस्मृतिरूपायां विद्यायां सत्यामिहैव जन्मनि
ब्रह्मप्राप्तिरूपा मुक्तिरुपपद्यते । अन्यथा जन्मान्तरेऽपि सम्पद्यते ।
अतोऽनियमः । कुतः ? तदवस्थावधृतेः । “सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः
स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः ” (ब्रा० ७।२६।२।) इति ध्रुवायाः
स्मृतेरेव कर्मबन्धविमुक्तिहेतुत्वावधारणादिति सर्वमनवद्यम् । अभ्या-
सोऽध्यायसमाप्त्यर्थः । ५१।

इति मुक्तिफलाधिकरणम् ।

इति श्रीभगवद्रामानन्दाचार्यप्रणीते शारीरकमीमांसाया आनन्दभाष्ये

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

समाप्तश्चायं तृतीयोऽध्यायः ।

समशीतिर्महातेजाः ५२७६५ (समाप्तः) ।
अथ ताऽजा नवी नाथे वेदवेद्यो महाशक्तिः ॥

Arkur Nagappa

श्रीभगवद्राम

एतावत
चिद्विशिष्टस्य
स्य पुरुषोत्त-
परमपुरुषानु-
पदबोध्यं इ-
पातिप्रसङ्गा-
परमपुरुषार्थ-
भ्यां पादा-
कारश्च वि-
निर्णयः स-
धिकरणेन

“अ-
ब्रह्मैव भव-
(मु० ३।१-
त्यादावौ-
दिकं किं
कर्तव्यम्
विहेतुत्व

नमः श्रीरामाय ।

श्रीभगवद्रामानन्दाचार्यप्रणीते शारीरकमीमांसाया आनन्दभाष्ये
चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः॥

अथावृत्त्यधिकरणम् ।

एतावता ग्रन्थेन चिदचितोर्ब्रह्मणः शरीरभूतयोःस्वरूपं चिद-
चिद्विशिष्टस्याखिलहेयप्रत्यनीकानन्तकल्याणगुणसागरस्य परात्प-
रस्य पुरुषोत्तमादिपदवेद्यस्य परब्रह्मणश्च स्वरूपमवधारितम् । एवं
परमपुरुषानुभवलक्षणमोक्षैकफलकसहकारिकर्मकलापालङ्कृतं विद्या-
पदबोध्यं ब्रह्मोपासनमपि गतेनैव ग्रन्थेन विचिन्तितम् । तदन्तः
पातिप्रसङ्गानुमोदितमन्यपि विचारितम् । अथाधुनाऽस्मिन्नध्याये
परमपुरुषार्थमोक्षरूपं विद्याफलमेव विविच्यते । तत्र प्रथमद्वितीया-
भ्यां पादाभ्यां विद्यास्वरूपं फलञ्च तदुद्दिश्य विदुषः समुत्क्रमणप्र-
कारश्च विचिन्त्यते । तृतीयचतुर्थाभ्यांश्चार्चिरादिमार्गस्य गतेश्च-
निर्णयः समुपासनस्यान्तिमफलविचारश्च क्रियते । तत्रादिमेनानेना-
धिकरणेन विद्यास्वरूपं विचार्यते ।

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥४॥१॥२॥

“आत्मा वारे दृष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यः (वृ. ४।५।६।) “ब्रह्मवेद
ब्रह्मैव भवति” (मु० ३।२।९।) “यदा पश्यः पश्यते रूक्मवर्णम्”
(मु० ३।१।३।) “तमेव विदित्वातिमृत्युमेति” (श्वे० ३।८।) इ-
त्यादावौपनिषदेषु वाक्येषु ब्रह्मप्राप्तिसाधनतयाविहितं ध्यानवेदना-
दिकं किं सकृदेव कर्तव्यम् ? आहोष्वित्तस्यावृत्तिरितिसंशये सकृ-
त्कर्तव्यम् । कुतः ? ‘ब्रह्मविदाप्नोति पर’मिति ब्रह्मवेदनमात्रस्य तत्प्रा-
प्तिहेतुत्वश्रवणादतो ज्योतिष्टोमादिवश्याश्रुतं सकृदेवकर्तव्यमिति-

स्तदवस्थाव-

तर्जन्मान्तरे वेति
तेराह-एवं मुक्ति-
द्याजन्म भवति न
रामिहैव जन्मनि
ऽपि सम्पद्यते ।
द्वौ ध्रुवा स्मृतिः
(१) इति ध्रुवायाः
नवद्यम् । अभ्या-

या आनन्दभाष्ये

प्राप्तेऽभिधीयते—आवृत्तिरसकृदुपदेशादिति । ध्यानवेदनाद्यभिहित-
स्यावृत्तिः कर्तव्या । कुतः ? असकृदुपदेशात् “ निदिध्यासितव्यः ”
(बृ० ४।५।६।) इति याज्ञवल्क्येनात्मदर्शनसाधनत्वेनासकृद्ध्यानकर्त-
व्यत्वोपदेशात् । निदिध्यासनपदस्यासकृद्ध्यानार्थकत्वात् । असकृ-
न्निदिध्यासनमन्तरेण परमात्मसाक्षात्कारानुपपत्तेः । “ सत्त्वशुद्धौ
ध्रुवा स्मृतिः स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः ” (छा० ७।२६।२।)
इत्यत्र सर्वग्रन्थिविप्रमोक्षहेतुत्वेन श्रुताया ध्रुवस्मृतेरपि ध्रुवत्वमच-
लत्वं तैलधारावदविच्छिन्नत्वमन्यथानुपपद्यमानं स्मृतेः सातत्यमुपपा-
द्य तदावृत्तिं ज्ञापयति । उपास्यविषयिणी स्मृतिरेव तत्र तत्रोपासन-
वेदनादिपदैरभिधीयते । वेदनोपासने च समानप्रकरणाधीतत्वा-
त्समानार्थक एवेत्यावृत्तिः कर्तव्येति । १।

लिङ्गाच्च ४॥१॥२॥

इतश्च वेदनादेरावृत्तिर्विधेया । यतः स्मृतेरयमर्थोऽवसीयते ।
“ अनन्य चेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः । तस्याहं सुखमः
पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः । (गी०) ” तद्रूपप्रत्यये चैका-
सन्ततिश्चान्यनिस्पृहा । तद्ध्यानं प्रथमै षड्भिरङ्गैर्निष्पाद्यते तथा ।
(वि. पु. ६।७।६१) इत्यादिका स्मृतिरत्रासकृदावृत्तिमेव वेदनादे-
रवगमयतीति । २।

इत्यावृत्त्याधिकरणम् ।



अथात्मत्वोपासनाधिकरणम्

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥४॥१॥३॥

अथैवं ध्यानावृत्तिनिष्पत्त्यनन्तरं किं निदिध्यासनकाल उपास्यं

वा० १]
ब्रह्मोपासकेन
न्यत्वेनेति कुत
न्मायी सृजते
“ समाने वृक्षे
पश्यत्यन्यमीश
भेदनिर्देशात्
इत्यादिसूत्रैश्च
वस्थितं ब्रह्म
कामकारतः
(गी.) इ
प्राप्तेऽभिध
सकेन स्व
प्रत्यगात्मा
तेति तदर्थ
सकाः । “
सकस्य स
पगच्छन्ती
श्रुतय
६।८।४।
त्मा शरी
(बृ० ३।
रतया
प्रत्यगा
तथा प
अहर्मा

ब्रह्मोपासकेन स्वान्यत्वेनोपासनीयमाहोस्वित्स्वात्मनेति संदेहे स्वा-
न्यत्वेनेति कुतः? “ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ” (श्वे० १।१।) “अस्मा-
न्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिन्श्चान्यो मायया सन्निरुद्धः। (श्वे० ४।९।)
“समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः। जुष्टं यदा
पश्यत्यन्यमीशमस्य” (श्वे० ४।७।) इत्येमादिश्रुतिभिः। अधिकं तु
भेदनिर्देशात्” (ब्र० सू०) “नेतरोऽनुपपत्तेः” (ब्र० सू०)
इत्यादिसूत्रैश्चोभयोर्भेदस्यावगमात्। अतो यथाशास्त्रमेव यथा-
वस्थितं ब्रह्मोपास्यम्। नान्यथा। यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते
कामकारतः। न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम्”
(गी.) इति भगवद्वचनविरोधात्। तस्मादन्यत्वेनोपास्यमिति
प्राप्तेऽभिधीयते—आत्मेति त्विति। तुशब्दोऽवधारणार्थकः। उपा-
सकेन स्वात्मतयैवोपास्यं ब्रह्म। यथास्वीयशरीरस्यात्मोपासिता
प्रत्यगात्मा तथोपासितुरप्यात्मा ब्रह्मेति ममात्मा ब्रह्मेत्येवमुपासी-
तेति तदर्थः। कथमवगम्यते? उपगच्छन्त्येवमेव पूर्वतनाः समुपा-
सकाः। “त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि” इत्युपा-
सकस्य स्वरूपेण स्वभावेन भिन्नमपि ब्रह्माहमित्येवोपासका अभ्यु-
पगच्छन्तीति। कथञ्च तदभ्युपगम इत्याह ग्राहयन्ति चेति। एवमेव
श्रुतय उपासकानवबोधयन्ति। “ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्” (छा०
६।८।४।) “य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्या-
त्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः”
(वृ० ३।७।२२) इत्यादिश्रुतयस्सर्वस्य चिदचिदात्मकस्य जगतः शरी-
रतया परमात्मनश्च तदात्मतया प्रतिपादयन्ति। यथा स्वशरीरं प्रति
प्रत्यगात्मन आत्मत्वात् ‘देवोऽहम्’ मनुष्योऽहमित्यनुसन्धानं
तथा परमात्मनोऽप्यात्मत्वादहमित्येवानुसन्धानम्। एतच्च “त्वं वा
अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि भगवो देवते” “अथ

दनाद्यभिहित-
यासितव्यः।
कुड्यानक-
मात्। असकृ-
“सत्त्वशुद्धौ
० ७।२६।२।)
ध्रुवत्वमच-
सातत्यमुपपा-
तत्रोपासन-
रणाधीतत्वा-

स्वसीयते।
राहं सुख-
त्यये चैका-
द्यते तथा।
व वेदनादे-

॥ १॥३॥
उपास्यं

योऽन्यां देवतामुपास्ते अन्योऽसावन्योहमस्मीति न स वेद ”
(बृ० १।४।१०।) “ सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनस्सर्वं वेदः ” (बृ०
४।५।७।) इत्याद्यनेकश्रुतिभिरुपपादितम् । तथा चायमर्थः फलितः।
स्वात्मनः स्वशरीरादाधिक्येनानुसन्धानम् । ततोऽप्याधिक्येनात्मश-
रीरस्य परमात्मनोऽनुसन्धानमिति पार्थक्यमपि “ पृथगात्मानं भेदि-
तारश्च मत्वा ” (श्वे० १।६।) इति श्रुत्युपदिष्टमनुष्ठितम्भवति । त-
स्मादुपासकेनात्मतया ब्रह्मोपासनीयमिति । ३।

इत्यात्मत्वोपासनाधिकरणम् ।

अथ प्रतीकाधिकरणम् ।

न प्रतीके न हि सः । ४।१।४।

“ मनो ब्रह्मेत्युपासीत ” (छा० ३।१८।१।) इत्येवमादिप्रती-
कोपासनेषु संशयः । किं प्रतीके मनआदावात्मत्वबुद्धिः कर्तव्या,
आहोस्विन्नेति । तत्र सर्वामुपासनामुपासनत्वसाम्याद् ब्रह्मणश्च
स्वात्मत्वान्मनो ब्रह्मेति वचनेन मनआदीनां ब्रह्मरूपत्वादुपास-
कस्यात्मभूतब्रह्माभिन्नत्वान्मनआदावात्मबुद्धिः कर्तव्येति प्राप्तेऽ-
भिधीयते-न प्रतीक इति । मनआदौ प्रतीके नात्मबुद्धिः कर्त-
व्या । तत्र हेतुर्न हि स इति । यतः स प्रतीको नमुपासकस्यात्मा ।
प्रतीकोपासनेषु प्रतीकस्यैवोपासनमभिमतं न ब्रह्मणः । मनो ब्रह्मेति
मनः सामानाधिकरण्येन ब्रह्मपदपाठस्तु मनआदौ ब्रह्मदृष्टिविशे-
षणार्थम् । अत्र प्रतीकोपासनं हि अब्रह्मणि ब्रह्मदृष्ट्या भावनम् । ४।
अथैवं मनसि ब्रह्मदृष्टिरुत ब्रह्मण्येव मनोदृष्टिः कर्तव्येत्यत्राह-

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ४।१।५।

पा० १ ।
ब्रह्मणो
साधीयसी । नि
त्वात् । राशि
आदिषूत्कृष्टस

३

“ य ।

इत्यादिषु क
कार्या, आ
पूर्वतनन्याये
कर्मरूपत्वेन
षूद्गीथादि
चोऽवधारण
कर्तव्याः ।
मनुतेन क
संस्कृतेषु व
समृद्धिरुत्प
न्यथा नेति

ब्रह्मणो मनआदिभ्य उत्कृष्टत्वान्मनआदिषु ब्रह्मदृष्टिरेव
साधीयसी । निकृष्ट अमात्यादावुत्कृष्टराजत्वादिवुद्धेः सफलत्वस्य दृष्ट-
त्वात् । राज्ञि ततो हीनस्यामात्यदृष्टेर्हानिकरत्वाच्च । तस्मापकृष्टेषु मन
आदिषुत्कृष्टस्य ब्रह्मण एव दृष्टिः कर्तव्येति सिद्धम् ॥५॥

इति प्रतिकाधिकरणम् ।

अथादित्यादिमत्यधिकरणम् ।

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥४॥१॥६॥

“ य एवासौ तपति तमुद्गीथमुपासीत ” (छा० १।३।१।)
इत्यादिषु कर्माङ्गोपासनेषु संशयः । किमादित्यादिषुद्गीथादिदृष्टिः
कार्या, आहोस्विदुद्गीथादिषु कर्माङ्गेष्वदित्यादिदृष्टिरिति । तत्र
पूर्वतनन्यायेनोत्कृष्टदृष्टिर्निकृष्टे कर्तव्येति नियमादुद्गीथादीनां
कर्मरूपत्वेनफलवत्त्वादफलेभ्य आदित्यादिभ्य उत्कृष्टत्वादादित्यादि-
षुद्गीथादिदृष्टिरिति प्राप्तेऽभिधीयते-आदित्यादिमतयश्चाङ्ग इति ।
चोऽवधारणार्थकः । कर्माङ्ग उद्गीथादावादित्यादिमतयो दृष्टय एव
कर्तव्याः । कुतः? उपपत्तेः । यथा प्रोक्षणादिना संस्कृतेषु व्रीह्यादिषु
प्रकृतेन कर्मणाऽपूर्वरूपं फलमुत्पद्यते । तथादित्यादिदेवतादृष्टिभिः
संस्कृतेषु कर्माङ्गेषुद्गीथादिषु प्रकृतस्य कर्मणः फलाधिक्यलक्षणा-
समृद्धिरुत्पद्यते । आदित्यादिदेवताराधनेन कर्मणां फलजनकत्वम-
न्यथा नेति अत आदित्यादिदृष्टिरेवोद्गीथादिष्विति । ६।

इत्यादित्यादिमत्यधिकरणम् ।

३।

इत्येवमादिपती-
बुद्धिः कर्तव्या,
अम्याद् ब्रह्मणश्च
ब्रह्मरूपत्वादुपास-
नं कर्तव्येति प्राप्तेऽ-
त्मात्मबुद्धिः कर्त-
व्युपासकस्यात्मा ।
मनो ब्रह्मेति
तौ ब्रह्मदृष्टिवि-
ष्ट्या भावनम् । ४।
कर्तव्येत्यत्राह-

अथासीनाधिकरणम् ।

आसीनः सम्भवात् ॥४॥१॥७॥

पूर्वत्र मोक्षसाधनतया यदुपासनं वेदनध्याननिदिध्यासनादि-
पदबोध्यं विहितं तत्तिष्ठन्नासीनः शयानो गच्छन् वाऽनियमेनानु-
तिष्ठेदुत नियमेनासीन एवेति संशये मनोधर्मत्वादुपासनस्य शरीर-
स्थितेरनियम इति प्राप्तेऽभिधीयते । आसीन इति । आसीन
एवोपासनं विदध्यात् । कुतः? सम्भवात् । समानप्रत्ययपरम्परा-
क्षणस्योपासनस्यासीन एवोपासके सम्भवात् । नहि तिष्ठतः पुंसः
सम्यगुपासनं सम्भवति शरीरधारणप्रयोजकप्रयत्नापेक्षया चित्तवि-
क्षेपात् । न वा गच्छतोऽनेकधा वस्तुदर्शनेन चित्तस्य चाश्रयत्वात् ।
शयानस्य निद्राप्रसङ्गात् । तस्मान्नासाग्रदृष्टिः सन्नासीन एवोपासनं
कुर्यात् ॥७॥

ध्यानाच्च ॥४॥१॥८॥

निदिध्यासितव्यः” (बृ. ४।५।६।) “ततस्तु तं पश्यते निष्कलं
ध्यायमानः” (मु.) इत्यादिश्रुतिभ्य उपासनस्य ध्यानरूप-
त्वात् ध्यानस्य च विजातीयप्रत्ययानन्तरितसजातीयप्रत्ययप्रवाहक-
क्षणस्यानन्यचेतस्त्वेन ब्रह्मैकसततचिन्तनात्मकस्यासीनेष्वेव सम्भ-
वादासीन एवोपासीत इति । ८।

अचलत्वं चापेक्ष्य ॥४॥१॥९॥

“ध्यायतीव पृथिवी ध्यायतीवान्तरिक्षं ध्यायतीव द्यौर्ध्यायती-
वापो ध्यायन्तीव पर्वता ध्यायन्तीव देवमनुष्याः” (छा. ७।६।१।)
इत्येवमादीनां श्रुत्युक्तानां ध्यानोपचारवतां पृथिवीपर्वतादीनां यद-

पा० १]
चलत्वं दृश्यते
तस्यैव सम्भव

“ शुचौ
नात्युचि
तत्रैकाग्रं
उपविश
इत्यार्ष
चार्या इति ।
तच्च ध

यत्र
सता भवेत्त
ब्रह्ममुहूर्ता
बन्धिवालुक
देशमभिधत्ते

एत
वेति विश

पा० १]

बलत्वं दृश्यते तदपेक्ष्य ध्यायमानस्याचलत्वमावश्यकम् । तच्चासी-
नस्यैव सम्भवति । तस्मादासीन एवोपासीतेति ॥९॥
स्मरन्ति च ॥४॥१॥१०॥

“ शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।

नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥ गी० ६।११ ।

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतन्निचेन्द्रियक्रियः ।

उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये । गी. ६।१२ ।

इत्यासीनस्यैव परमात्मनः योगाख्यं ध्यानं स्मरन्ति गीता-
चार्या इति ॥१०॥

तच्च ध्यानमासीनेन कुत्रदेशे कदा कर्तव्यमित्यत आह-

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥४॥१॥११॥

यत्र देशे काले वा चित्तस्यैकाग्रता सजातीयप्रत्ययप्रवाहोन्मु-
खता भवेत्तत्रैवोपासीत । कुतः? प्राच्यादिदिशो नदीतीरादिदेशस्य
ब्रह्ममुहूर्तादिकालस्य च विशेषरूपेणाश्रवणात् । “समे शुचौ शर्करा-
बन्दिवालुकाविवर्जिते ” इति वचनन्तु चित्तस्यैकाग्रतानिरूपकमेव
देशमभिधत्ते ॥११॥

इत्यासीनाधिकरणम् ।

अथाप्रायणाधिकरणम् ।

आप्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् ॥४॥१॥१२॥

एतन्मोक्षसाधनमुपासनमेकस्मिन्नेवाहन्यनुष्ठेयमाप्रायणादहरह-
वेति विशये कियत्कालमेव ध्यानमभ्यस्य पुनस्त्यजेत्तावताप्यावृत्त-

निदिध्यासनादि-
वाऽनियमेनानु-
मुपासनस्य शरीर-
इति । आसीन
प्रत्ययपरम्पराल-
हे तिष्ठतः पुंसः
पेक्षया चित्तवि-
स्य चाश्रयत्वात् ।
।सीन एवोपासनं

पश्यते निष्कलं
स्य ध्यानरूप-
यप्रत्ययप्रवाह-
मीनेष्वेव सम्भ-

नेव द्यौर्ध्यायती-
(छा. ७।६।११)
वर्तनीनां यद-

स्योपासनस्य सम्पादितत्वादिति प्राप्तेऽभिधीयते-आप्रायणादिति
आमरणादावृत्यानुष्ठेयमुपासनम् । कुतः ? तत्रापि हि दृष्टम् । उपा-
सनमारभ्याप्रायणान्मध्ये यः कालस्तत्रापि हि दृष्टमुपासनम् “स
खल्वेवं वर्तयन्त्यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते” (ब्रा० ८।१५।१।)
इत्याप्रायणमुपासनावृत्तिः कर्तव्येति । १२।

इत्याप्रायणाधिकरणम् ।

अथ तदधिगमाधिकरणम् ।

तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेष विनाशौ तद्व्यपदेशात् । ४।१।२३।

अतीतेन ग्रन्थेनावशिष्टं विद्यास्वरूपमेव विचारितम् । अथ
तत्फलमिदानीं चिन्त्यते । तत्र ब्रह्मविदो विद्याफलतो विरुद्धफल-
स्याघस्य क्षयो भवति नवेति संदेहः । न भवति । कुतः ? “नाभुक्तं
क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि” (ब्र० बै० प्र० ख० २७।७०।)

इति प्राप्तेऽभिधीयते-तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाश-
विति । ब्रह्मविद्याप्राप्तौ तद्वलादुत्तरपूर्वयोरघयोरश्लेषविनाशौ स-
म्भवत एव । कुतः ? तद्व्यपदेशात्-व्यपदिशन्त्येवमेव श्रुतयः । “यथा
पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवं विदि पापं कर्म न श्लि-
ष्यते” (ब्रा० ४।१४।३।) इत्युत्तरस्याघस्याश्लेषम् । तथा “तद्यथे-
षीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते” (ब्रा०
५।२४।३।) “क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे” (मु०
२।२।८।) इति च पूर्वसञ्चितस्याघस्य विनाशश्च व्यपदिशन्ति ।
न च “नाभुक्तं क्षीयते कर्म” इत्यस्य विरोध इति वाच्यम् । तस्य

१।० १]
च फलोत्पन्न
नाश्च वचस
सामर्थ्यमुत्प
भयोर्भिन्नवि
तिवचनं प्रा
कर्मणां फल
जनादिरूप
न्यत्र विस्त

इत्
उत्त
एवं पाप
स्याताम्
पुण्यविन
१।४।)
पुण्यपापे
पुण्यपाप
मारब्ध
तु शब्द

पा० १]

[अ० ४

आप्रायणादिति
हि दृष्टम् । लपा-
दृष्टमुपासनम् " स
(छा० ८।१५।११)

व फलोत्पत्तौ दाढर्याभिधायकत्वात् । अश्लेषविनाशप्रतिपादका-
नाश्च वचसां कर्मणि या फलोत्पत्तिशक्तिरस्ति तस्या विनाश-
सामर्थ्यमुत्पत्त्यवरोधसामर्थ्यश्च विद्यायामस्तीत्यभिप्रायः । एवञ्चो-
भयोर्भिन्नविषयत्वान्न विरोधः । केचित्तु ' नाभुक्तं क्षीयते कर्मे '
तिवचनं प्रारब्धपरम् । तस्य च भोगादेव क्षय इत्याहुः । अत्र दुरित-
कर्मणां फलानुकूलाशक्तिश्च भगवदननुकम्पैव । तस्याश्च भगवद्भ-
जनादिरूपया भगवत्प्रियतमया विद्याया निवारणमुत्पत्तेरवरोधश्चेत्य-
न्यत्र विस्तरः ॥१३॥

इति तदधिगमाधिकरणम् ।

नाशौ

अथेतराधिकरणम् ।

इतरस्याप्येवमश्लेषः पाते तु ॥४॥१॥१४॥

उक्तन्यायं पुण्याश्लेषविनाशेऽप्यतिदिशति-इतरस्याप्येवमिति ।
एवं पापाश्लेषविनाशवत् पापादितरस्य पुण्यस्याप्यश्लेषविनाशौ
स्याताम् । पुण्यस्यापि विद्याफलमोक्षविरोधित्वेन दुष्कृतसाम्यात् ।
पुण्यविनाशस्यापि व्यपदेशाच्च-" तत्सुकृतदुष्कृते धूनुते " (कौ०
१।४।) उभे हैवेष एते तरति " (वृ० ४।४।२२।) " तदा विद्वान्
पुण्यपापे विधूय " (मु०) इति । एवं विदुष उत्तरपूर्वयोः
पुण्यपापयोः शरीरान्तरहेतुभूतयोर्विद्याप्रभावेणाश्लेषविनाशाभ्यां
प्रारब्धकर्मणश्च भोगेनैव क्षयाद्देहपातेऽवश्यं मुक्तिरित्याह पाते त्विति
एव शब्दोऽवधारणार्थकः । १४।

इतीतराधिकरणम् ।

गारितम् । अथ
तो विरुद्धफल-
तः? " नाभुक्तं
वृ० २७।७०।

रश्लेषविनाश-
विनाशौ स-
प्रुतयः । "यथा
कर्म न श्लि-
तथा "तद्यथे-
यन्ते " (छा०
वरे " (मु०
व्यपदिशन्ति ।
च्यम् । तस्य

अथानारब्धकार्याधिकरणम्

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ॥४॥१॥१५॥

पूर्वं ब्रह्मविद्यया पूर्वकर्मणां सर्वेषां विनाश उक्तः। स किं प्रारब्धकर्मसहितानां भवत्युत प्रारब्धकर्मव्यतिरिक्तानामितिसंदेहे “क्षीयन्तेचास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे” इत्यविशेषेण सर्वकर्मणां क्षयश्रवणात्सर्वेषां कर्मणां क्षय इति प्राप्तेऽभिधीयते । अनारब्धकार्ये इति । न आरब्धं न निष्पादितं कार्यं शरीरं याभ्यां पुण्यपापाभ्यां ते अनारब्धकार्ये अप्रवृत्तफले पूर्वे विद्योत्पत्तेः पूर्वतने अनादिकालतः संचिते पुण्यपापे । एवकारः प्रारब्धकार्यव्यवच्छेदार्थः। न तु प्रारब्धकार्ये विद्ययाविनश्यत इत्यर्थः। कुतः? तदवधेः “तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथसंपत्स्ये” (ब्रा० ६।१४।२।) इति देहपातावधि श्रवणादित्यर्थः। तथा च ‘तस्य तावदेवे’ ति विशेषश्रुत्यनुसारेण ‘क्षीयन्ते चास्य कर्माणि’ त्यस्या अविशेषश्रुतेर्नयनात् प्रारब्धकार्यव्यतिरिक्तयोरनादिसंचितपूर्वपुण्यपापयोर्विद्यया विनाश उपपद्यते नत्वा-
रब्धकर्मणोरित्यवधेयम् । १५।

इत्यनारब्धकार्याधिकरणम् ।

अथाग्निहोत्राद्यधिकरणम् ।

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॥४॥१॥१६॥

आदिना यज्ञदानतपसां ग्रहणम् । तेषां विद्यासाधनत्वश्रुतेः। पूर्वमनारब्धकार्याणां कर्मणां विद्यया विनाशोऽभिहितः। इदानीमग्निहोत्रादिरूपाणां नित्यानामाश्रमधर्माणामप्यनारब्धकार्यत्वात्तेषां विद्यया

पा० १]

विनाशो भवति
दीनामपि विद्य
दीति । धर्मान्
तत्कार्यायैव वि
नेन ब्राह्मण
(बृ० ४।४।२२
र्शनात् । अतो
र्णाश्रमधर्मवि
त्वेन तदनुष्ठ
ननु य
मुपयन्ति सु
किंविषयका

अतोः
हस्ति साधु
णोर्बलवत्
वचनम् ।

“य
(ब्रा० १
बन्धाभा
पयानमि

पा० १]

विनाशो भवति नवेति सन्देहे । अनारब्धकार्यत्वाविशेषादग्निहोत्रा-
दीनामपि विद्यया विनाशः स्यादिति प्राप्तेऽभिधीयते—अग्निहोत्रा-
दीति । धर्मान्तरेभ्यो विशेषणार्थस्तुशब्दः । अग्निहोत्रादिकं कर्म तु
तत्कार्यायैव विद्याकार्यायैव । कुतः? तददर्शनात् । “ तमेतं वेदानुवच-
नेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन ”
(बृ० ४।४।२२।) इत्येवमादिश्रुतिष्वग्निहोत्रादीनां विद्यासाधनत्वद-
र्शनात् । अतो विद्योत्पत्त्यर्थमहरहरप्यग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठेयमन्यथा व-
र्णाश्रमधर्मविलोपे कल्मषमानसस्य विद्योत्पत्तिरेव न स्यादतो विद्यार्थ-
त्वेन तदनुष्ठानमावश्यकम् ॥१६॥

ननु यद्यग्निहोत्रादिकं विद्योदयैकफलं तदा “तस्य पुत्रा दाय-
मुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम् ” इति वचनं
किंविषयकमित्यपेक्षायामाह—

अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः ॥१७॥

अतोऽग्निहोत्राद्याश्रमधर्मस्वरूपायाः साधुकृत्याया अन्यापि
हस्ति साधुकृत्या । या च विद्याधिगमात्पूर्वोत्तरयोरुभयोरपि पुण्यकर्म-
णोर्बलवत्कर्मावरूढफलिका । तद्विषयकमेवेदमेकेषां शाखिनां
वचनम् । अतो न दोषः ॥१७॥

यदेव विद्ययेति हि ॥१८॥

“यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति”
(बृ० १।१।१८।) इत्युक्तं ह्युद्गीथविद्यायाः फलं कर्मान्तरप्रति-
बन्धाभावरूपम् । तस्मात्प्रतिबद्धफलायाः साधुकृत्याया एव सुहृत्स-
पयानमिति ।

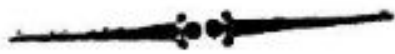
इत्यग्निहोत्राद्यधिकरणम् ।

॥४॥१॥१५॥

उक्तः। स किं मा-
नामिति सन्देहे “सो-
र्कर्मणां क्षयश्रवणा-
रब्धकार्ये इति । न
पाभ्यां ते अनार-
ादिकालतः संचिते
। न तु प्रारब्धकार्ये
तावदेव चिरं याव-
तातावधि श्रवणादि-
नुसारेण ‘क्षीयन्ते
ब्धकार्यव्यतिरिक्त-
उपपद्यते नत्वा-

मात् ॥४॥१॥१६॥

विद्यासाधनत्वश्रुतेः।
हेतुः। इदानीमग्निहो-
त्रार्थत्वात्तेषां विद्यया



अथेतरक्षपणाधिकरणम् ।

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ सम्पद्यते । १४।१।१९।

पूर्वविचारिताभ्यामश्लेषविनाशशालिभ्यां पुण्यपापाभ्यामितरे
आरब्धकार्ये पुण्यपापे किं विद्योपार्जितशरीरावसाने आहोस्वित्त-
च्छरीरावसाने शरीरान्तरावसाने अपि वेत्यनियम इति सन्देहः ।
तत्र “ तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षयेऽथ सम्पत्स्ये ” (ब्रा०
।६।१४।२।) इति श्रवणान्मुक्तिशरीरावसाने एवेति पूर्वः पक्षः ।

अत्राभिधीयते-भोगेन त्वितरे इति । तु शब्दः पूर्वपक्षनिवर्तकः ।
इतरे त्वारब्धकार्ये पुण्यपापे प्रारब्धफलोपभोगेन विनाश्य विद्वान्-
तत्फलभोगानन्तरमेव ब्रह्म सम्पद्यते ‘तस्य तावदेव चिरं’ मित्यादि-
श्रुतेः । भोक्तव्ये पुण्यपापे चैकशरीरभोग्यफलके यदि स्यातां तर्हि
तच्छरीरान्ते ब्रह्मसम्पद्यते’ यदि तु बहुशरीरभोग्यफलके स्यातां
तदा बहुशरीरान्ते सम्पद्यते परं भोगेनैवारब्धकार्ये पुण्यपापे क्षपयि-
त्वेति नियम इति सर्वमवदातम् । १९।

इतीतरक्षपणाधिकरणम् ।

इति श्रीभगवद्रामानन्दाचार्यप्रणीते शारीरकमीमांसाया आनन्द-
भाष्ये चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

सामरीतिर्महातेजाः परब्रह्म (ब्रह्म) ।
ऽथ ताऽजा नवी नाथे वेदवेद्यो महाभूतिः ॥
(Aukur Nagpur)

श्रीभगव

अति

भोगायत
इत्यपेक्षा
प्रकारं नि

इद

सम्पद्यते
६।८।६।
मनसि
सम्पत्ति
मपत्यनु

तस्या
नसीति
दर्शनात्
वृत्तिः ।

श्रुतौ
वृत्तिमा
यस्य स
त्वान्नो
येनोक्त

श्रीभगवद्रामानन्दाचार्यप्रणीते शारीरकमीमांसाया आनन्दभाष्ये
चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः।

अथ वागधिकरणम् ।

अतिक्रान्ते पादे विद्याधिगमेन भोगेन च पुण्यपापे विनाश्य
भोगायतनं देहमपहाय ब्रह्मविद्ब्रह्म सम्पद्यते । तत्र कथं सम्पद्यत
इत्यपेक्षायामर्चिरादिमार्गेण परं पदं गत्वेति वक्तुं प्रथममुत्क्रान्ति-
प्रकारं चिन्तयति—

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ४।२।१।

इदमाम्नायते—“अस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि
सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायाम्” (छा०
६।८।६।) तत्र ‘वाङ्मनसि सम्पद्यते’ इत्यत्र संशयः। किं वाग्वृत्ते
मनसि सम्पत्तिरुत वृत्तिमत्या वाच इति । किं युक्तम् ? वाग्वृत्तेरेव
सम्पत्तिः कुतः ? वाचो मनसः कार्यत्वाभावेन तत्र वाक्स्वरूपस-
म्पत्त्यनुपपत्तेः। तात्पर्यानुपपत्त्या वाक्छब्दस्य वाग्वृत्तौ लक्षणया
तस्या एव मनसि सम्पत्तिरुपपद्यत इति प्राप्तेऽभिधीयते—वाङ्म-
नसीति । वागेव मनसि सम्पद्यते संयुज्य तिष्ठतीत्यर्थः । कुतः ?
दर्शनात् । दृश्यते हि स्वापादिषु वागिन्द्रिय उपरतेऽपि मनसः प्र-
वृत्तिः। वाग्वृत्तेः सम्पत्तावप्येतदुपपद्यत इत्यत आह शब्दाच्चेति ।
श्रुतौ ‘वाङ्मनसि सम्पद्यते’ इति वाच एव सम्पत्तिरभिधीयते न
वृत्तिमात्रस्य । न हि तदानीं वृत्तिमात्रसम्पत्तौ स्वरूपेण वागिन्द्रि-
यस्य सद्भावे किमपि प्रमाणमुपलभ्यते । यत्तु वाचो मनसोऽकार्य-
त्वान्नोपपद्यते सम्पत्तिरिति तन्न सम्पत्तिरत्र संयोगमात्रं न तु लयो
येनोक्तदोषः स्यात् । १।

साया आनन्द-

अत एव सर्वाण्यनु ।४।२।२।

यतो मनसि बाह्ये लयः किन्तु संयोगः । अत एव वाचमनु
मनसोऽनुपादानत्वेऽपि सर्वेन्द्रियाणां तत्र श्रुत्युक्ता सम्पत्तिरुपपद्यते
तस्मादुपशान्ततेजा अपुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि सम्पद्यमानैरिति ।२।

इति वागाधिकरणम् ।

अथ मनोधिकरणम्

—७१७—

तन्मनः प्राण उत्तरात् ।४।२।३।

एवं 'मनः प्राणे' (वृ० ६।८।६।) इत्युत्तरवाक्ये किं सर्वे-
न्द्रियसम्पत्त्याधारस्य मनसः प्राणे लयो भवति संयोगमात्रं वेति
विशये 'अन्नमयं हि सोम्य मनः' (छा० ६।२।४।) इत्यत्र मनसोऽ-
न्नविकारत्वश्रवणादन्नस्य च 'ता अन्नमसृजन्त' (छा० ६) इत्य-
न्नविकारत्वश्रवणात् आपोमयः प्राणः' (छा० ६।६।५।) इति प्राणस्या-
प्रकृतिकत्वात्तेन 'मनः प्राणे' इति प्राणशब्दस्य प्राणकारणभूता-
स्वप्नु लक्षणया स्वप्रकारणभूतासु परम्परया मनसः सम्पत्तिर्लय-
एवेति प्राप्तेऽभिधीयते-तन्मनः प्राण इति । मनस आहंकारिकत्वा-
दाकाशकार्यत्वाच्च प्राणस्याप्सुलक्षणागौरवाच्च न प्राणे लय उपप-
द्यते । "अन्नमयं हि सोम्य मनः" 'आपोमयः प्राणः' इति मनः
प्राणयोरन्नादिभिश्चाप्यायनमात्रत्वं तस्मान्मनसः प्राणे संयोग-
एवेति ।३।

इति मनोऽधिकरणम् ।

रुत जीव
भिधीयते
धिपाधि
मादिभ्य
न्ति "।
"तमुत्तर
नुत्क्रान्
(प्र० ६
तथा च
नन्वेवं
ध्यक्षसं
सागरं
एव ।
स्याय
र्थस्तु न

[अ० २]

पा० २]

अथाध्यक्षाधिकरणम् ।

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ।४।२।४।

‘प्राणस्तेजसी’ त्युत्तरवाक्ये किंप्राणस्य तेजसि सम्पत्ति-
स्त जीव इति संदेहे ‘प्राणस्तेजसि’ इति श्रुतेस्तेजस्येवेति प्राप्तेऽ-
भिधीयते-सोऽध्यक्ष इति । स प्राणः, अध्यक्षे “सकारणं करणा-
धिपाधिपः” इति सर्वकरणाध्यक्षे जीवे सम्पद्यते । कुतः? तदुपग-
मादिभ्यः । “एवमेवेममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमाय-
न्ति” (वृ० ४।३।३८।) इति प्राणस्य जीवोपगमोऽभिधीयते । एवं
“तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति” (वृ० ४।४।२।) इति च । “कस्मि-
नुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठास्यामि”
(प्र० ६।३।) इति श्रुतिर्जीवेन सह प्राणस्य प्रतिष्ठामपि बोधयति ।
तथा च प्राणो जीवेन प्राक्संयुज्य तेन सह तेजसि सम्पद्यते ।
नन्वेवं ‘प्राणस्तेजसि’ इति साक्षाच्छ्रुतेर्विरोध इति चेन्न, प्राणस्या-
ध्यक्षसंयोगेऽपि गङ्गाया संयुज्य यमुनायाः सागरगमनेऽपि ‘यमुना
सागरं गच्छति’ इतिवत् ‘प्राणस्तेजसि’ इति व्यपदेश उपपद्यत
एव । सोऽध्यक्ष इत्यस्य ‘प्राणस्तेजसि’ इति श्रौतवाक्यसामञ्ज-
स्याय च ‘मुख्य प्राण एवेन्द्रियाणां प्राणपदवाच्यानां सङ्गम इत्य-
स्तु न शङ्कनीय एव । अनेक श्रुतीनां वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ॥४॥

इत्यध्यक्षाधिकरणम् ।

एव वाचमनु-
पत्तिरुपपद्यते
इति ।२।

किं सर्वे-
मात्रं वेति
न मनसोऽ-
६) इत्य
प्राणस्या-
कारणभूता-
सम्पत्तिर्ल्य
कारिकत्वा-
लय उपप-
इति मनः
गे संयोग

अथ भूताधिकरणम्

भूतेषु तच्छ्रुतेः ॥४॥२॥५॥

पूर्वसूत्रेण जीवसम्परिष्वक्तस्य प्राणस्य तेजसि सम्पत्तिरभि-
हिता । सा च सम्पत्तिस्तेजोमात्र आहोस्वित्समवेतेषु सर्वेषु भूते-
ष्विति । सर्वेषु भूतेषु सम्पद्यते जीवसचिवः प्राण इति । कुतः ?
तच्छ्रुतेः “पृथिवीमय आपोमयो वायुमय आकाशमयस्तेजोमयः”
(बृ० ४।४।५) इत्यात्मनः सर्वभूतमयत्वश्रवणात् । ५।

ननु क्रमेण सम्पत्तावपि ‘पृथिवीमय’ इत्यादिश्रुतिः सङ्गच्छत
इत्यत्राह—

नैकस्मिन् दर्शयतो हि ॥४॥२॥६॥

न क्रमेणैकस्मिन् सम्पत्तिरुपपद्यते । एकैकस्य सृष्ट्यादिकर-
णासामर्थ्यात् । यतो दर्शयतश्चासामर्थ्यं श्रुतिस्मृती । “अनेन
जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि” तासां त्रिवृतं त्रि-
वृतमेकैकस्य करवाणि ” (छा. ६।३।२।३) इति श्रुतिः । “नाना
वीर्याः पृथग्भूतास्ततस्ते संहतिं विना । नाशक्नुवन् प्रजाः स्रष्टुमसमा-
गम्य कृतस्नशः । समेत्यान्योन्यसंयोगं परस्परसमाश्रयाः । महदाद्या-
विशेषणान्ता ह्यण्डमुत्पादयन्ति ते” (वि० पु० १।२।६२।६३) इति ।
तस्माद्भूतान्तरमिलितस्यैव तेजसोऽत्र ग्रहणमिति । ६।

इति भूताधिकरणम् ।

समाना

किमिदं
संशयेऽन्यस्मै
भावात् । तः
(का० २।६।)

अत्राऽ
प्यासृत्युपक्र
डीप्रवेशादि
“शतं चैका
ध्वमायन्नमृ
इति नाडीऽ
निक्रामति
(बृ० ४।४।२
म्मानाडीद्व
तस्य ब्रह्मा
येति गम्य
इत्यस्य क
करणकले
मृतपदव्यप
मृतत्वप्राप्ति
सर्वे प्रमुच्य

(अथासृत्युपक्रमाधिकरणम् ।)

समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य ॥४॥२॥७॥

किमिदमुत्क्रमणं ब्रह्मविदोऽन्यस्य च समानमाहोस्विदन्यस्यैवेति संशयेऽन्यस्यैवेति । कुतः ? ब्रह्मविदस्त्वत्रैवामृतत्वश्रवणादुत्क्रमणाभावात् । तथा च श्रुतिः “अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्रुते” (का०२।६।१४॥) इति ।

अत्राभिधीयते*समाना चाऽसृत्युपक्रमादिति । ब्रह्मविदोऽप्यासृत्युपक्रमादुत्क्रान्तिः समानैव । आसृत्युपक्रमादित्यस्य प्राङ्नाडीप्रवेशादित्यर्थः । नाडीप्रवेशस्तु ब्रह्मविदोऽपि गमने श्रूयत एव— “शतं चैका हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभि निस्सृतैका । तयोर्ध्वायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्त्या उत्क्रमणे भवन्ति” (का०२।६।१६) इति नाडीप्रवेशः श्रूयते । बृहदारण्यके च “तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुषो वा मूध्नेर्वा अन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः” (बृ०४।४।२) इति श्रूयते । तत्र “शतं चैके” ति श्रुत्यभिहितसुषुम्मानाडीद्वारा प्राणप्रयाणस्य प्रकृतश्रुत्यापि मूध्नेर्वेत्यनुमोदितस्य तस्य ब्रह्मविदभिप्रायकत्वात् । चक्षुरादिभ्यः प्राणगतिस्त्वन्याभिप्रायेति गम्यते अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्रुते” (का०२।६।१४॥) इत्यस्य का गतिरित्यत आह—अमृतत्वञ्चानुपोष्येति । चोऽवधारणे करणकलेवरादिसम्बन्धवेलायामेवोत्तरपूर्वाघयोर्घस्त्यागः स एवाप्तपदव्यपदेश्यः । दुःखहेतुभूतस्याघस्य विनाशे दुःखानुभवाभावादमृतत्वप्राप्तिरेवेति भावः । एतच्च तच्छ्रुतिपूर्वार्धेन स्पष्टीक्रियते “यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः” इति हृदयाधिष्ठितमुख-

सि सम्पत्तिरभि-
वेतेषु सर्वेषु श्रुते-
ण इति । कुतः ?
शमयस्तेजोमयः”

दिश्रुतिः सङ्गच्छत

२।६॥

स्य सृष्ट्यादिका-
मृती । “अनेन
तासां त्रिवृतं त्रि-
श्रुतिः । “नाना

[प्रजाः सप्तदुमसमा-
श्रयाः । महदाघा-
२।६२।६३) इति ।
॥६॥

दुःखहेतुभूतपुण्यपापप्रमोकानन्तरमेवामृतत्ववचनम् । श्रौतस्यात्रेत्या-
दिवाक्यस्य ब्रह्मविदो विद्यासमये कर्मक्षयानन्तरं विमुक्तिदशायाम्
योऽयं ब्रह्मानुभवस्तं प्राप्नोतीत्यर्थः । प्रतिपादितं चैतद्विस्तरेण जन्मा-
दिसूत्र इत्यत्र संक्षेपः । ७।

तदापीतेः संसारव्यपदेशात् ॥४॥२॥८॥

अपरित्यक्तदेहसम्बन्धस्यैवामृतत्वमिति । अपीतिर्देशविशेषमाश्रि-
त्य या ब्रह्मप्राप्तिरूपावस्था । आतदवस्थं देहसम्बन्धलक्षणः संसारो
व्यपदिश्यते “ तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षयेऽथ सम्पत्स्ये ”
(ब्रा० ६।१४।२।) धृत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भ-
वामि ” (ब्रा० ८।१६।१) इत्यादिश्रुतिभिरिति । ८।

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥४॥२॥९॥

ब्रह्मविदोऽपि क्रममुक्तौ सूक्ष्मशरीरसम्बन्धोऽस्त्येव । कथमवग-
म्यते ? प्रमाणतस्तथोपलब्धेः । अर्चिरादिमार्गेण गमने ‘ तं प्रतिब्रू-
यात् ’ (कौ० १।२) इति चंद्रमसा संवादश्रवणात् । तस्मात्सूक्ष्मशरीर-
सम्बन्ध उपलभ्यत एव । ९।

नोपमर्देनातः ॥४॥२॥१०॥

अतः “ यदा सर्वे प्रमुच्यन्त ” इति श्रुतिर्न शरीरसम्बन्धस्यो-
पमर्देनामृतत्वमभिधत्ते । १०।

अस्यैव चोपपत्तेरुष्मा ॥४॥२॥११॥

सत्येव सूक्ष्मदेह उपलभ्यमान एष ऊष्मास्यैव सूक्ष्मदेहस्यैव
धर्मः । मरणानन्तरं स्थूलदेह ऊष्मणोऽनुपलब्धिर्भवति । ततश्च
क्वचिदुपलब्धिः सूक्ष्मशरीरेण सहैव ब्रह्मविद उत्क्रान्तिं
द्योतयतीति । अत आसृत्युपक्रमाद्ब्रह्मविदोऽन्यस्य च समानमु-
त्क्रमणमिति । ११।

पा० २]

ब्रह्मविद उत्क्रान्तिर्नोपपद्यत इति भूयस्सञ्चोद्य समाधत्ते—
प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरात्स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥४॥२॥२॥

ननु बृहदारण्यके पूर्वमविदुष उत्क्रान्तिमभिधाय “ प्राप्यान्तं
कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेह करोत्ययम् । तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय
कर्मण इति तु कामयमानः ” (बृ० ४।४।६।) इत्यविद्वद्विषयं समाप्य
“ अथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न
तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति ” (बृ० ४।४।६।)
इत्यनया ब्रह्मविदुत्क्रान्तेः प्रतिषेधादिति चेन्न, शरीरात्—शरीरा-
ध्यक्षाज्जीवात्प्राणानामुत्क्रान्तिरत्र प्रतिषिध्यते । न तु शरीरात् ।
पूर्वत्र ‘ अथाकामयमानः ’ इति ब्रह्मविदो जीवस्यैव श्रुतिरतस्त-
स्यैव ‘ न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ती ’ त्यनेन परामर्शः । एवं तस्येत्यत्र
तच्छब्देन विद्वज्जीवस्तदुत्तरषष्ठ्या च तस्यैव जीवस्य सम्बन्धोऽभि-
धीयते । उत्क्रमणस्यापादानताऽपि शरीर एव सान्निध्यात् न तु
शरीर इति । सम्बन्धमात्राभिधायिन्याः षष्ठ्याश्चापादानत्वमपि बो-
ध्यते ‘ नटस्य शृणोती ’ तिवत् । अस्मिन्नर्थे न विवादः स्पष्टो ह्येके-
षाम्—“ योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्मात्प्राणा
उत्क्रामन्ति ” (बृ० ४।४।६।) इति माध्यन्दिनाः शरीरमेवापादान-
यामनन्ति । अयम्भावः । ब्रह्मविदः शरीरत्यागसमय एव ब्रह्मस-
म्पत्तिः ‘ तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये ” इत्यभिहिता—तदा
प्राणवियोगोऽपि सम्भवति । सञ्जातप्राणवियोगस्य त्वर्चिरादिमा-
र्गेण गमनं ब्रह्मप्राप्तिश्च नोपपद्येते । अतो ब्रह्मविदो ब्रह्मप्राप्तेः
प्राङ् प्राणानामुत्क्रान्तिरिति प्रपञ्चितश्चैतज्जन्मादिसूत्रेऽतोत्र सं-
क्षेपः ॥२॥

स्मर्यते च ॥४॥२॥२॥

१. श्रौतस्यात्रेत्या-
विमुक्तिदशायां
द्विस्तरेण जन्मा-

२॥८॥
२. देशविशेषपात्रि-
रलक्षणः संसारो
‘ऽथ सम्पत्स्ये’
प्रलोकमभिसम्भ-

२॥९॥
येव । कथमवग-
ने ‘ तं प्रतिब्रू-
स्मात्सूक्ष्मशरी-

शरीरसम्बन्धस्यो

१. सूक्ष्मदेहस्यैव
भवति । ततश्च
उत्क्रान्ति-
दि च समानं

“ऊर्ध्वमेकः स्थितस्तेषां यो भित्त्वा सूर्यमण्डलम् । ब्रह्मलोक-
मतिक्रम्य तेन याति परां गतिम्” (याज्ञवल्क्य० श्र० प्र० १६७)
इति ब्रह्मविदो मूर्धन्यनाड्योत्क्रमणम् स्मर्यते । १३।
इत्यासृत्युपक्रमाधिकरणम् ।

अथ परसम्पत्त्यधिकरणम् ।

तानि परे तथा ह्याह ॥४॥२॥१४॥

पूर्वत्र करणप्राणसहितस्य जीवस्य समुत्क्रान्तिसमये तेज आदि
भूतमूर्क्ष्मेषु सम्पत्तिरभिहिता । तानि पुनर्जीव सहितानि भूतमूर्क्ष्माणि
स्वफलभोगाय यथास्थानमुपयान्ति, आहोस्विद्ब्रह्मणि सम्पद्यन्ते इति
संशयः । तत्र यथाकर्म यथाविश्रं फलोपभोगार्थमेवोपयान्तीति प्राप्तेऽ-
भिधीयते-तानि पर इति । तानि सजीवानि भूतमूर्क्ष्माणि परस्मिन्ना-
त्मन्येव सम्पद्यन्ते । उक्तार्थे श्रुतिं प्रमाणयति तथा ह्याहेति । ‘तेजः
परस्यां देवतायाम्’ (छा० ६।८।६।) इति । सुषुप्तौ सति सम्पन्नस्य
दुःखाभावः सुखानुभवश्च सुखमहमस्वाप्समिति । तथात्रापि परदेवता-
सम्पन्नस्य दुःखाभावः सुखानुभवश्चानुमीयते । श्रुत्यनुगुणैव व्यवस्था
सम्पादनीयेति भावः । १४।

इति परसम्पत्त्यधिकरणम् ॥

अथाविभागाधिकरणम् ।

अविभागो वचनात् ॥४॥२॥१५॥
किमियं परमात्मनि सम्पत्तिः ‘प्रथिव्यप्सु लीयत’ इति पृथि-

ग० २]
व्यादीनां ज
इति वदविभा
रूपैवेति प्रा
विभाग इति
आत्र पृथग्वा
सम्पद्यते
परस्यां देवत
गार्थकत्वम्पू

तदोको
त्त

‘स
न्तिः सम
नमभिनिः
भवन्ति
तत्रायं सं
मणमविदु
सम्भवती
दविशेषेण

पा० २]

व्यादीनां जडादिकारणापत्तिरेवाहोस्वित् 'वाङ्मनसि सम्पद्यते'
इति वदविभागस्वरूपतेति विशये सर्वकारणस्वरूपपरमात्मनि कारण-
रूपैवेति प्राप्तेऽभिधीयते अविभाग इति । विभागप्रतियोगिसंयोगो-
ऽविभाग इति परमात्मना विलक्षणसंयोगरूपेयं सम्पत्तिरिति वैलक्षण्य-
श्चात्र पृथग्व्यवहारानर्हत्वमेव । कुतः ? वचनात् । 'वाङ्मनसि
सम्पद्यते' इत्यतः संयोगार्थकस्य सम्पद्यतेस्सर्वत्रान्वयात् । 'तेजः
परस्यां देवताया' मित्यत्राप्यन्वयः । सम्पद्यतेश्चात्र विलक्षणसंयो-
गार्थकत्वपूर्वमेव निर्णीतमिति । १५।

इत्याविभागाधिकरणम् ।

अयं तदोकोऽधिकरणम् ।

तदोकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्या-
त्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः
शताधिकया । १४।२।१६।

'समाना चासृत्युपक्रमा'दित्यनेन ब्रह्मविदामन्येषाश्चोत्क्रा-
न्तिः समानोक्ता । एवं " शतं चैका हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धा-
नमभिनिःसृतैका । तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे
भवन्ति " (का० २।६।१६।) इत्यस्यां श्रुतावप्युत्क्रातिरभिधीयते ।
तत्रायं संशयः । किं ब्रह्मविदः शताधिकया मूर्धन्यया नाड्यैवोत्क्र-
मणमविदुषश्चान्याभिरेवेत्ययं नियमः सम्भवति न वा । न नियमः
सम्भवतीति । कुतः ? अनेकनाडीषु मूर्धन्यनाडीविवेकस्याऽसम्भवा-
दविशेषेणाभिधानाच्चेति प्राप्तेऽभिधीयते-शताधिकयेति । ब्रह्मवि-

१ मूर्धमण्डलम् ।
जवत्कय० अ० प्र० १६०।
रिते । १३।
गम् ।

१४।२।१४।

मुत्क्रान्तिसमये तेज आदि
र्वि सहितानि भूतमूक्षमाणि
स्विद्वह्मणि सम्पद्यन्ते इति
ार्थमेवोपयान्तीति प्राप्तेऽ-
ने भूतमूक्षमाणि परस्मिन्ना-
ति तथाह्येति । 'तेजः'
। सुषुप्तौ सति सम्पन्नस्य
मेति । तथात्रापि परदेवता-
ते । श्रुत्यनुगुणैव व्यवस्था

म् ॥

१४।२।१५।
व्यप्सु लीयत' इति पूर्वि

दस्तु सताधिकया मूर्धन्ययैव नाड्योत्क्रमणमन्यस्याविदुषो नाड्यन्तरेणैवेति नियमः।

ननु नाडीविवेकाभावात्कथं मूर्धन्ययैवेति नियम इत्यत आह-
विद्यासामर्थ्यादिति ।

परमात्मोपासनरूपविद्यासामर्थ्यात् परमात्मशेषत्वानुसन्धानाच्च स उपासकः परमात्मनानुगृहीतो भवति । एवञ्च परमात्मानुग्रहेणैव तस्य तच्छेषभूतस्य जीवस्य निवासस्थानं हृदयं अग्रेज्वलनं प्रकाशनं यस्य तथा भवति । अत एव तेन प्रकाशितद्वारो ब्रह्मविमूर्धन्यां सुषुम्नाख्यां नाडीमवगच्छति तथा चास्य गमनमुपपद्यते १६।
इतितदोकोऽधिकरणम् ।

अथ रश्म्यनुसाराधिकरणम् ।

रश्म्यनुसारी ॥४॥२॥१७॥

अथ मूर्धन्यनाड्या निर्गतो ब्रह्मविद्रश्मिभिरूर्ध्वमुपयाति । तत्रेदं श्रूयते “ अथ यत्रैतस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते ” छा० ८।६।५।) इति । अत्र प्रकारान्तरेणापि गतिः सम्भवत्याहोस्विद्रश्म्यनुसारेणैवेति संशये रश्म्यनुसारेणैवेति नियमासम्भवात्प्रकारान्तरेणापि । श्रुतेस्तु पक्षान्तरे चारितार्थम् ।

इति प्राप्तेऽभिधीयते-रश्म्यनुसारीति । रश्म्यनुसार्यैव ब्रह्मविद्गच्छत्यूर्ध्वम् । कथमवगम्यते । ‘ एतैरेव रश्मिभिः ’ इत्येवकारेणावधार्यते । पाक्षिकप्राप्तावेवकारो व्यर्थः स्यात् । तस्माद्रश्म्यनुसारेणैव ब्रह्मविदो गमनम् । १७।

नन्वर्हा
रश्म्यनुसारी
न रश्म्यनु
नाडीरश्मि
त्वेनादित्यं
सम्बन्धस्य
आसुनाडी
सृप्ताः (छा
स्तदनुसारे
श्मिस्त्राव
लम्भादिति
ब्रह्मविद्रश्म

दक्षि
न ब्रह्मप्रा
मानं गत्व
स्सायुज्य
निवर्तन्ते

पा० २]

निशि नेति चेन्न सम्बन्धस्य यावदेहभावित्वा-
दर्शयति च ।४।२।१८।

नन्वहनि हृदयनाडीसूर्यरश्मिसम्बन्धस्य सत्त्वादहन्येव मृतो
रश्म्यनुसारी सूर्यम्प्राप्योर्ध्वं गच्छति रात्रौ तु तत्सम्बन्धस्यासत्त्वा-
त् न रश्म्यनुसारित्वमुपपद्यते । कुतस्तरां तदूर्ध्वगमनमिति चेन्न,
नाडीरश्मिसम्बन्धस्य यावदेहभावित्वात् रात्रावपि रश्म्यनुसारि-
त्वेनादित्यं प्राप्य तद्वारा ब्रह्मप्राप्त्युपपत्तेः । दर्शयति च नाडीरश्मि-
सम्बन्धस्य यावदेहभावित्वं श्रुतिः—‘अमुष्मादादित्यात्प्रतायन्ते ता
आसुनाडीषु सृप्ता आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽमुष्मिन्नादित्ये
सृप्ताः’ (ब्रा० । ८।६।२।) इति । ननु रात्रौ रश्मय एव न भवन्ति कुत-
स्तदनुसारेण गमनमिति चेन्न, निदाघादौ रात्रावप्युष्मोपलम्भाद्र-
श्मिसद्भावस्तदानीमप्यस्त्येव । क्वचिच्च शैत्याभिभवादुष्मणोऽनुप-
लम्भादिति चकारः प्रमाणान्तरसंग्रहार्थकः । तस्माद्रात्रावपि मृतो-
ब्रह्मविद्रश्म्यनुसारेणादित्यमुपसङ्गम्य ब्रह्म प्राप्नोतीति ।१८।

इति रश्म्यनुसाराधिकरणम् ।

अथ दक्षिणायनाधिकरणम्

अतश्चायनेऽपि दक्षिणे ।४।२।१९।

दक्षिणायने मृतस्य ब्रह्मविदो ब्रह्मप्राप्तिरस्ति न वेति सन्देहः ।
न ब्रह्मप्राप्तिः । कुतः? “अथ यो दक्षिणे प्रमीयते पितृणामेव महि-
मानं गत्वा चन्द्रमस्सायुज्यं गच्छति” (तै. ना. ५.२) एवं चन्द्रम-
स्सायुज्यमुपगतानां ‘तस्मिन् यावत्सम्पातमुषित्वाथैतमेवाध्वानं पुन-
र्निवर्त्तन्ते’ (ब्रा० ५।१०।४।) इति पुनर्निवर्त्तनश्रवणात् । अत एव

१॥
रश्मिभिर्ध्वमुपयाति ।
यथैतैरेव रश्मिभि-
कारान्तरेणापि गतिः
रश्म्यनुसारेणैवेति नि-
चारितार्थम् ।
रश्म्यनुसार्येव ब्रह्म-
रश्मिभिः’ इत्येवका-
स्यात् । तस्माद्ब्रह्म-

स्याविदुषो नाहयन्-
नियम इत्यत आह-
रमात्मशेषत्वानुसन्धा-
। एवञ्च परमात्मानु-
स्थानं हृदयं अग्रेज-
प्रकाशितद्वारो ब्रह्मवि-
य गमनमुपपद्यते ।१६।

ब्रह्मोपासनवतां भीष्मादीनामुत्तरायणकालस्य प्रतीक्षापीतिहासग्र-
न्थेषूपपद्यते । अतो न ब्रह्मप्राप्तिरिति प्राप्तेऽभिधीयते । अतश्चाय-
नेऽपि दक्षिण इति । अतः सम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वादेव दक्षिणा-
यने मृतस्यापि ब्रह्मविदोऽस्त्येव ब्रह्मप्राप्तिः । पितृयाणमार्गेण चन्द्र-
मण्डलप्राप्तानामविदुषामेव 'पुनर्निवर्तनम् न तु ब्रह्मविदः । कुतः ?
'तस्माद्ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति' (तै० न० ५२) इति तत्रैव वाक्य-
शेषात् । प्रक्षीणकर्मबन्धस्य ब्रह्मविदस्त्विचरादिमार्गेण गतिमभिधाय
'तत्पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्म गमयति' (छा० ५।१०।२।) इति
ब्रह्म प्राप्तिः श्रूयते । दक्षिणायने तस्य मृतस्य तु चन्द्रलोकावाप्तिः
विश्रमार्थमेवेति बहुश्रुतिप्रमाणानुरोधोद्योज्यम् । भीष्मादिमहात्म-
नान्तुत्तरायणकालस्य प्राशस्त्यबोधनार्थमेव तथाचार इति । ११९।

ननु स्मृतिषु 'यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः । प्रयाता
यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ' (गी० ८।२३।) 'अग्निर्ज्योति-
रहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् । तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्म-
विदो जनाः' (गी० ८।२४।) इत्यादिना कथमुत्तरायणकालस्यैवाना-
वृत्तौ हेतुताभिहितेत्यत्राह-

योगिनः प्रति स्मर्येते स्मार्ते चैते । १४।२।२०।

अथ "तेऽर्चिषमभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरहन् आपूर्यमाणपक्षम्"
(छा० ५।१०।१।) इति क्रमेणार्चिरहः शुक्लपक्षादिप्राप्तेः श्रवणात् ।
नह्येकस्य एतद्यौगपद्येन सम्भवत्यतोऽग्न्यादेः कालपरत्वानुपपत्तेः
कालशब्दस्य कालाभिमानिन्यामातिवाहिकदेवतायां लक्षणाकरणात् ।
'सन्दिग्धन्तु वाक्यशेषा' दिति न्यायेनोपक्रमे संदिग्धार्थकस्य का-
लशब्दस्य 'शुक्लकृष्णे गती ह्येते' 'नैते सृती पार्थ ! जान-
न्योगी मुह्यति कश्चन' (गी० ८) इत्युपसंहारश्रुत 'सृती'पदा-

गी० २।
उत्सारेण नेतव्यं
भूते चिन्तितव
स्मर्येते श्रीगी
तस्मात्सर्वेषु व
त्तुमृषुं प्रति

इति

पा० २]

नुसारेण नेतव्यत्वात् । एते शुक्लकृष्णे गती स्मार्त्ते स्मृतिविषय-
भूते चिन्तितव्ये योगाङ्गत्वेन प्रतिदिनं स्मरणाय योगिनः प्रति
स्मर्यन्ते श्रीगीताचार्येण ' नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चन ।
तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ' (गी ८) इति । तस्मा
न्मुमुक्षुर्न प्रति नात्रकालनियमनमिति । २० ।

इति दक्षिणायनाधिकरणम् ।

इति श्रीभगवद्रामानन्दप्रणीते शारीरकमीमांसाया
आनन्दभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य
द्वितीयः पादः । २ ।

स्य मतीक्षणीतिहासप्र-
विधीयते । अथवा-
पितृयाणमार्गेण चन्द्र-
तु ब्रह्मविदः । कृतः ?
(२) इति तत्रैव वाक्य-
देमार्गेण गतिमभिधाय
(छा० ५ । १० । २१) इति
तु चन्द्रलोकावधिः
। भीष्मादिमहात्म-
। आचार इति । १९ ।
चैव योगिनः । प्रयागा
३ ।) ' अग्निर्व्योति-
गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्म-
रायणकालस्यैवाना-

। १४ । २० ।

। आपूर्यमाणपक्षम्
देमाप्तेः श्रवणात् ।
कालपरत्वानुपपत्तेः
यां लक्षणाकरणात्
दिग्धार्थकस्य वा-
ति पार्थ ! जान-
ारश्रुतं सृती यदा-

समरीतिर्महोदयाः ५२९६५ (१९९९)
५२९६५ (१९९९) महोदयः ॥
५२९६५ (१९९९) महोदयः ॥
५२९६५ (१९९९) महोदयः ॥

श्रीभगवद्रामानन्दाचार्यप्रणीते शारीरकमीमांसाया आनन्दभाष्ये-
चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अथार्चिराधिकरणम् ॥

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ।४।३।१।

एवमतीतेन ग्रन्थेन ब्रह्मविद उत्क्रान्तिरभिहिता । इदानीमा
ब्रह्मप्राप्तेस्तस्याध्वा विचार्यते । तत्रानेकधा श्रुतिषु सोऽध्वा समा-
म्नायते । यथा छान्दोग्ये—“तेऽर्चिषमभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहः ”
(छा० ५।१०।१।) इत्यर्चिरादिक एकः । पुनस्तत्रैवाष्टमे प्रपाठके ‘अथैतै-
रेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते ’ (जा० ८।६।५।) इति भिन्न एव । ‘ यदा
वै पुरुषोऽस्माल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छति ’ (वृ० ५।१०।१।) इति
पुनरन्यः । ‘ स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति स
वायुलोकं स वरुणलोकं स आदित्यलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापति-
लोकं स ब्रह्मलोकम् ’ (कौषी० १।३।) इत्यपरः । ‘ सूर्यद्वारेण ते विर-
जाः प्रयान्ति ’ (मु० १।२।११।) इति चापरः । तत्रायं विशयः समु-
देति । किमेभिर्नाना श्रुतिषु प्रभिन्नरूपेण प्रतिपादितैरध्वभिरुपास-
कोऽन्निग्रमेन गच्छत्याहोस्विदनेकविशेषणविशिष्टेन तत्र तत्र प्रति-
पादितेनैकेनैवार्चिरादिनाध्वनेति । तत्र प्रकरणभेदात्प्रकारभेदाच्च
भिन्ना एवैते सर्वेऽप्यध्वान इति सर्वैरेवानियमेनोपासनाद्यनुष्ठानभेदा-
द्ब्रह्मविद्गच्छति । तथैव प्रतिपादितत्वादिति प्राप्तेऽभिधीयते-
अर्चिरादिनेति । अनेकविशेषणविशिष्टोऽर्चिरादिरेक एवाध्वा सर्वत्र
प्रतिपाद्यते । अतः सर्वे हि ब्रह्मविदोऽर्चिरादिनाऽध्वनैव गच्छन्ति ।
कुतः? तत्प्रथितेः । तस्यैव बहुश्रुतिषु प्रसिद्धेः । न च प्रकरणभेदा-

वा० ५
मार्गभेदः । स
एकत्वाच्च । ३
वपतोपपत्त्यैक
प्राप्तेरेक एव

वा०

इदानी

तस्य व्यवस्
रादादित्य
सेभ्य देव
ध्याये “ ३

५।१०।१)

शब्देन चै

स्वित् संव

अविशेषा

त्सरावूर्ध्व

लोकशब्द

तथान्यत्र

वायुमाच

वाभिधी

पा० ३]

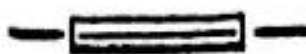
नार्गभेदः। सर्वासां मार्गपराणां श्रुतीनामैक्यात् । प्राप्तव्यस्य ब्रह्मण
एकत्वाच्च । अन्यत्र श्रुतानां पदानामन्यत्रोपसंहारेण सर्वासामेकवा-
क्यतोपपत्त्यैकस्यैवार्चिरादिमार्गस्य प्रतिपादकत्वनिष्पत्तेः। तस्माद्ब्रह्म-
प्राप्तेरेक एवार्चिरादिलक्षणोऽध्वेति सिद्धम् । १।
इत्यर्चिराद्यधिकरणम् ।

अथ वाय्वधिकरणम् ।

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥४॥३॥२॥

इदानीमर्चिरादिमार्गस्य विभिन्नासु श्रुतिषु क्रमभेद उपलभ्यते ।
तस्य व्यवस्था क्रियते । तत्र छान्दोग्ये “मासेभ्य संवत्सरं संवत्स-
रादादित्यम्” (छा० ४॥१५॥५॥) इति श्रूयते । बृहदारण्यके “मा-
सेभ्य देवलोकं देवलोकादादित्यम्” (बृ० ६।२।१५।) इति पञ्चमा-
ध्याये “यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात्मैति स वायुमागच्छति” (बृ०
५।१०।१) एवं श्रूयते । तत्र संशयः । किं वायुशब्देन देवलोक-
शब्देन चैकार्थस्यैव प्रतिपाद्यत्वादुचितक्रमेण ब्रह्मविद् गच्छत्याहो-
स्वित् संवत्सरादूर्ध्वं देवलोकं गत्वा वायुलोकमिति । किम्प्राप्तम् ?
अविशेषाद्यथेष्टम् । इति प्राप्तेऽभिधीयते । वायुमब्दादिति । संव-
त्सरादूर्ध्वं वायुमभिगच्छतीति । कुतः ? अविशेषविशेषाभ्याम् । देव-
लोकशब्दो हि देवानां लोकमित्यविशेषेण व्याख्यानेन वायुमेवाह ।
तथान्यत्र ‘स वायुमागच्छति’ (बृ० ५।१०।१।) इति विशेषेण रूपेण
वायुमाचष्टे । तस्मादेवलोकवायुशब्दाभ्यामविशेषविशेषाभ्यां वायुरे-
वाभिधीयते । अतः संवत्सरात्परं वायुमेवाभिगच्छतीति । २।

इति वाय्वधिकरणम् ।



आनन्दपात्रे

। इदानीमा
सोऽध्वा समा-
यर्चिषोऽहः ।
। ठके ‘अथैत-
एव । ‘यदा
। ०।१।) इति
। गच्छति स
। प्रजापति-
रेण ते वि-
वेशयः सधु-
ध्वभिरुपास-
। तत्र प्रति-
प्रकारभेदाच्च
। अनुष्ठानभेदा-
ऽभिधीयते-
। अध्वा सर्वत्र
गच्छन्ति ।
प्रकरणभेदा-

अथ वरुणाधिकरणम् ।

तडितोधि वरुणः सम्बन्धात् । १४।३।३ ।

“ स एतं देवयानं पन्थानमापग्निलोकमागच्छति स वायु-
लोकं स वरुणलोकं स आदित्यलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं
स ब्रह्मलोकम् ” (कौषी० १।३।) इति श्रूयते । तत्र संशयः किं वरु-
णादीनां पाठमनुसृत्य वायोः परं निवेश आहोस्विद्विश्रुत ऊर्ध्वमे-
वेति संशये पाठस्यावैयर्थ्याय कुत्रापि निवेशस्त्वावश्यकस्तत्र विश्रुतः
ऊर्ध्वं निवेशाऽसम्भवात् । कुतः ? ‘ तत्पुरुषोऽमानवः स एनान्ब्रह्म-
गमयति ’ इति तडित्पुरुषस्यैव ब्रह्ममापकत्वश्रवणात् । तत्रावका-
शाभावेन वायोरूर्ध्वं वरुणादीनां निवेश इति प्राप्तेऽभिधीयते—तडि-
तोऽधिवरुण इति । तडित ऊर्ध्वमेव वरुणो निवेशनीयः । कुतः ? स-
म्बन्धात् । तडितो मेघस्थत्वादुभयोः सम्बन्धस्तस्मात् । पाठा-
वैयर्थ्याय क्वचिदपि निवेशनीयेऽबलीयांसमर्थक्रममनुसृत्य विश्रुतो-
ऽधि वरुणो निवेशनीयः । तत ऊर्ध्वमिन्द्रादीनामन्यत्रश्रुतानां निवेशः ।
‘आगन्तूनामन्ते निवेश’ इति न्यायमनुसृत्येति । ततश्चायं क्रमः
सम्पन्नः नाडीरश्मिप्रवेशानन्तरमर्चिषमर्चिषोऽहरह आपूर्यमाणपक्ष-
मापूर्यमाणपक्षादुत्तरायणमासांस्तेभ्यः संवत्सरां संवत्सराद्यायं वा-
योरादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो वैश्रुतं वैश्रुताद्वाहणं वारुणादै-
न्द्रमैन्द्राद्धातृलोकं धातृलोकाद्विरजां तत्र स्नात्वा श्रीसाकेतलोकद्वा-
रमिति । ३।

इति वरुणाधिकरणम् ।

३

किमेतेऽ-
स्विद्वह्ममेऽसून
लौकिकोपदेश
अग्निलोकाति
इति । ब्रह्मवि
पाश्चैतेऽर्चिरा
मेवातिवाहिव
स्पष्टमेव दृश
अर्चिरादिश
हितम् । ४।

ननु वै
तेर्ब्रह्ममापव
त्यत्राह—

वैश्रुते
उपरिष्ठाद्
ब्रह्म गमय
तिवाहिक

आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात् ॥४॥३॥४॥

किमेतेऽर्चिरादयोऽध्वनश्चिह्नभूता अथवा भोगस्थानानि आहो-
स्विद्वह्न्येभ्यः प्रसूनामातिवाहिका इति संशयेऽध्वचिह्नभूताश्चैते । कुतः ?
लौकिकोपदेशवन्निर्दिष्टत्वात् । अथवा भोगस्थानान्येव । कुतः ?
अग्निलोकादिशब्दानां दर्शनात् । इति प्राप्तेऽधीयते-आतिवाहिका
इति । ब्रह्मविदामतिवहनकर्तारश्चैते परमात्मना नियुक्ता देवताविशे-
षाश्चैतेऽर्चिरादयः । कुतः ? तल्लिङ्गात् । गच्छतां जनानां गमयितृत्व-
मेवातिवाहिकत्वम् । तच्च 'स एनान् ब्रह्म गमयती' त्युपसंहारवाक्ये
स्पष्टमेव दृश्यते । एतदनुरोधेन पूर्वतनानामप्यातिवाहिकत्वं सिद्धम् ।
अर्चिरादिशब्दानाञ्चार्चिराद्यभिमानिनिदेवतापरत्वमिति प्रागेवाभि-
हितम् ॥४॥

ननु वैद्युतस्यैव पुरुषस्य 'स एनान् ब्रह्म गमयति' इति श्रु-
तेर्ब्रह्मपापकत्वदर्शनात् कथमन्येषामुपरितनानामातिवाहिकत्वमि-
त्यत्राह-

वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥४॥३॥५॥

वैद्युतेन विद्युल्लोकादागतेन अमानवेनैवातिवाहिकेन विद्युत
उपरिष्ठाद् ब्रह्मविदामाब्रह्मप्राप्तेर्गमनम् । कुतः ? तच्छ्रुतेः । 'स एनान्
ब्रह्म गमयति' इति तस्यैवाब्रह्मप्राप्तेर्गमयितृत्वश्रुतेः । वरुणादीनामा-
तिवाहिकत्वममानवानुग्राहकतयेति सुगमम् ॥५॥

इत्यातिवाहिकाधिकरणम् ।



अथ कार्याधिकरणम् ॥

कार्यं वादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥४॥३॥६॥

ब्रह्मविदामर्चिरादिमार्गेण गमनमर्चिरादिमार्गस्य स्वरूपञ्च प्रदर्शितम् । इदानीमेतद्विचार्यते । किमयमर्चिरादिको गणः कार्यं हिरण्यगर्भन्तदुपासीनान् गमयति उतपरंब्रह्मैव ब्रह्मोपासीनान् । आहोस्वित्प्रत्यगात्मानं ब्रह्मात्मकतयोपासीनान् परंब्रह्मेति सन्देहे कार्यमुपासीनानेव कार्यं हिरण्यगर्भं गमयतीति बादरीराचार्यो मन्यते । कुतः ? अस्य परिच्छिन्नहिरण्यगर्भोपासकस्य देशविशेषस्थस्य तत्प्राप्त्यर्थतया गत्युपपत्तेः । सर्वगतस्य सर्वात्मभूतस्य परब्रह्मणः प्राप्ताये गत्यनुपपत्तेरिति भावः ॥६॥

विशेषितत्वाच्च ॥४॥३॥७॥

पुरुषोऽमानव एत्य ब्रह्मलोकान् गमयति “ (वृ० ६।२।१५) इति श्रुतिस्थबहुवचनान्तेन लोकशब्देन गन्तव्यस्य ब्रह्मणो विशेषितत्वात् । “प्रजापतेः सभां वेश्म प्रपद्ये ” इति कार्यब्रह्मणः सभा वेश्मप्राप्त्यनुसन्धानाच्च तत्रैव गतिरुपपद्यते ॥७॥

अथैवं ‘ स एनान् ब्रह्म गमयति ’ इति निर्देशः कथं ब्रह्माणं बोधयेदित्यत्राह ।

सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः ॥४॥३॥८॥

‘ यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम् ’ (श्वे० ६।२८) हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वम् ’ इति हिरण्यगर्भस्य प्रथमजन्यत्वेन ब्रह्मसामीप्यात् ब्रह्मशब्देन व्यपदेश उपपद्यते ॥८॥

ननु हिरण्यगर्भप्राप्तस्य ‘आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन’ (गी. ८।१६।) इति शास्त्रेण पुनरावृत्तिरभिधीयत इति कथं

ग० ३]
मर्चिरादिना
इत्यमृतत्ववच
कार्यात्यये
कार्यस्य
स्वामिना
अतो हिरण्य
ते ब्रह्म
(मु० ३।२

“ ब्र
त्मानः प्र
स्मृतेश्च क
एवं

‘ स
नेव ब्र
इति जैमि
मन्त्र ग
ब्रह्मविदे
हिरण्यग
धारयस
सत्यसंक
अपि श्रु

मर्चिरादिना गतस्य ' तयोर्ध्यमायन्नमृतत्वमेति ' (का० २।६।१६।)
इत्यमृतत्ववचनमुपपद्यतामित्यत्राह—

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् ॥४३॥१९॥

कार्यस्य ब्रह्मलोकस्यात्यये नाशे सति तदध्यक्षेण तल्लोक-
स्वामिना हिरण्यगर्भेणाधिकारिणा सह तत्रैवाधीतविद्यो विद्वान्
अतो हिरण्यगर्भलोकात्परं ब्रह्म प्राप्नोति । कुतः? अभिधानात् ।
' ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे '
(मु० ३।२।६) इति श्रौताभिधानादिति ॥१॥

स्मृतेश्च ॥४३॥२०॥

“ ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे । परस्यान्ते कृता-
त्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ” (कू० पु० १ ख० १२।२६७।) इति
स्मृतेश्च कार्यब्रह्मोपासकानर्चिरादिगणो नयतीत्यवगम्यते ॥१०॥

एवं बादरिमतमुक्त्वा जैमिनिमतमभिधत्ते ।

परं जैमिनिमुख्यत्वात् ॥४३॥२१॥

‘ स एनान् ब्रह्मगमयति ’ इत्यादौ ब्रह्मशब्दस्य परस्मि-
न्नेव ब्रह्मणि मुख्यत्वात्परमेव ब्रह्म गमयत्यर्चिरादिको गण
इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । तात्पर्यानुपपत्तौ हि लक्षणा भवति ।
ननु गमनानुपपत्तिर्यतो लक्षणा स्यात् । परब्रह्मणः सर्वगतत्वेऽपि
ब्रह्मविदो देशविशेषगमन एव मोक्षनियमात् । ब्रह्मलोकपदेन न ताव-
द्विरण्यगर्भलोकः शक्योऽवगन्तुम् । तत्र ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक इति कर्म
धारयसमासस्यैव निषादस्थपतिन्यायेन सिद्धान्तितत्वात् । परब्रह्मणः
सत्यसंकल्पस्य च तादृशाः स्वेच्छाविरचिता अप्राकृताश्च दिव्यलोका
अपि श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिषु प्रतिपाद्यन्त इति ॥११॥

दर्शनाच्च ॥४३॥२२॥

॥४३॥१६॥
मार्गस्य स्वरूपञ्च प-
रादिको गणः कार्य-
ब्रह्मोपासीनान् । आ-
ब्रह्मेति सन्देहे कार्य-
ब्रह्मोपासीनान् । आ-
दरीराचार्यो मन्यते ।
स्य देशविशेषस्य
भूतस्य परब्रह्मणः मा-

७॥
ति “ (बृ० ६।२।१०॥)
व्यस्य ब्रह्मणो विशेष-
कार्यब्रह्मणः सभा वे-
निर्देशः कथं ब्रह्मणः

॥४३॥८॥
॥१८॥ हिरण्यगर्भं ज-
न्यत्वेन ब्रह्मसाक्षीत्वात्
ल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽ-
न्तिरभिधीयत इति क-

“ एष सम्पसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते ” (ब्रा० ८।३।४।) इति श्रुतिर्दर्शयति मूर्धन्यनाड्या निष्कृतस्यार्चिरादिना ब्रह्मप्राप्तिम् । १२।

न च कार्ये प्रत्यभिसन्धिः । १४।३।१३।

यश्चार्चिरादिना गतस्य कार्यब्रह्मणि प्रत्यभिसन्धिः ‘प्रजापतेः सभां वेश्म प्रपद्ये’ इत्यनया श्रुत्यावगम्यते । सोऽपि परस्मिन्नेव ब्रह्मणि ज्ञेयः । न च कार्ये हिरण्यगर्भे । कुतश्चेतत् । तस्याभिसन्धातुः ‘यशोऽहं भवामि ब्राह्मणानाम्’ (ब्रा० ८।१४।१।) इति वाक्यशेषे सर्वात्मभावाभिसन्धानात् । अतोऽर्चिरादिको गणः परमेव ब्रह्मोपासीनं नयतीति जैमिनिमुनेर्मतम् । १३।

तदेवं जैमिनेर्मतम्प्रदर्शयदानीं स्वमतेन सिद्धान्तमाह भगवान् वादरायणः—

अप्रतीकालम्बनान्नयतीति वादरायण उभयथा
च दोषात्तत्क्रतुश्च ॥४॥३॥१४॥

अर्चिरादिको गणोऽप्रतीकालम्बनान् प्रतीकालम्बनव्यतिरिक्तान् नयतीति भगवान् वादरायण आचार्यो मन्यते । प्रतीकालम्बनान् कार्यब्रह्मोपासकानेव वा नयतीति न नियमः । किन्तु ये परं ब्रह्मोपासते ये च प्रत्यगात्मानं प्रकृतिवियुक्तस्वरूपं ब्रह्मात्मकमुपासते—तथा भूतान्नयतीति नियमः । कथमिदमवगम्यते ? उभयथा च दोषात् । कार्यमुपासीनानिति पक्षे “ अस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते ” (ब्रा० ८।३।४।) इत्यस्याः श्रुतेर्व्याकोपः । परमेवोपासीनानिति पञ्चाग्निविदोऽपि गमनदर्शनात् ‘तद्य इत्थं विदु’रित्यादिश्रुतेर्व्याकोप इत्युभयथापि दोषात् । तस्मात्पूर्वोक्त एव नियमः । अत्र दृष्टान्तमाह

वा० ४]

तत्क्रतुश्चेति
भवति ” (६)
यथोपासकस्य
नुसन्धानस्यै

नामा
“यावन्नाम्नं
इति । अतः
त्मकमुपासी

इति श्रीभग

श्रीभगवत्

एवं
प्राप्तिमभिध
“ एवमेवै
स्य स्वेन
किं परज्ये
विद्यासाधने
स्वित्स्वाभ

तत्क्रतुश्चेति । “ यथा क्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति ” (छा० ३।१४।१।) “ तं यथा यथोपासते ” इति न्यायात् यथोपासकस्तथैव प्राप्नोति । एवञ्च प्रकृतिवियुक्तस्य ब्रह्मात्मकत्वा-
नुसन्धानस्यैव सर्वथोपादेयत्वं तत्क्रतुन्यायात्सिद्धयतीति सिद्धान्तः १४।
विशेषश्च दर्शयति ॥४॥३॥१५॥

नामादिप्राणपर्यन्तप्रतीकोपासकानां फलविशेषमेव श्रुतिर्दर्शयति
“ यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति ” (छा० ७।१।५)
इति । अतः परब्रह्मोपासकान् प्रत्यगात्मानञ्च प्रकृतिवियुक्तं ब्रह्मा-
त्मकमुपासीनांश्चार्चिरादिको गणो नयतीति सिद्धम् । १५।

इतिकार्याधिकरणम् ।

इति श्रीभगवद्रामानन्दाचार्यप्रणीते शारीरकमीमांसाया आनन्दभाष्ये
चतुर्थाध्यायस्यः तृतीयपादः ।

उभयथा

श्रीभगवद्रामानन्दाचार्यप्रणीते शारीरकमीमांसाया आनन्दभाष्ये
चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

अथ सम्पद्याविर्भावाधिकरणम्

सम्पद्याविर्भावः स्वेनशब्दात् । ४।४।१।

एवं ब्रह्मविदोऽर्चिरादिना पुनरावृत्तिवर्जितं गमनं तेन च ब्रह्म-
प्राप्तिमभिधाय मुक्तानामैश्वर्यनिर्णय इदानीं क्रियते । तत्रेदं श्रूयते-
“ एवमेवैष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपस-
म्यं स्वेन रूपेणभिनिष्पद्यते ” (छा० ८।१२।२।) अत्र संशयः ।
किं परज्योतिरूपसम्पन्नस्य कर्मसाध्यदेवादिरूपाभिनिष्पत्तिवत् ब्रह्म-
विद्यासाध्येन केनापि रूपेण सम्बन्धोऽनया श्रुत्यामिधीयते आहो-
स्वित्स्वाभाविकस्य स्वरूपस्यैवाविर्भाव इति । तत्र साधनानां सा-

ध्यनिष्पादकत्वदर्शनात् कर्मसाध्यदेवादिरूपसम्बन्धवद्विद्यासाध्येन रूपेण सम्बन्ध एवेति प्राप्तेऽभिधीयते सम्पद्याविर्भाव इति । कर्म-फलस्यानित्यत्वेन तददृष्टान्तस्यात्रानवकाशात् । अत्र तूपासनरूपविद्याया कर्मरूपाविद्यातिरोहितस्यात्मस्वरूपस्य तिरोधाननिवृत्त्या स्वाभाविकरूपस्याविर्भावो भवत्यतोऽयं प्रत्यगात्माऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परंज्योतिरूपसम्पद्याविद्यातिरोधानविरहितं स्वाभाविकस्वरूपाविर्भावरूपं विद्याफलं प्राप्नोति नत्वपूर्वाकारोत्पत्तिरूपम् । कुतः ? स्वेन शब्दात् । 'स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति रूपविशेषणेन स्वेनेति कथनेनागन्तुकरूपपरिग्रहस्य व्यावर्तनाद् । १।

ननु स्वरूपस्य नित्यप्राप्तत्वात्कः पुनः पूर्वावस्थातो विशेषो येन 'उपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति वचनं सार्थकं स्यादित्यत्राह—

मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥४॥४॥२॥

'स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इत्यनेन कर्मसम्बन्धतत्कृतदेहादिसर्वानर्थविनिर्मुक्तः स्वाभाविकेन रूपेण समवस्थित उच्यते । पूर्वन्तु अवस्थात्रयकलुषितः संसारी चेति विशेषः कर्मरूपाविद्याकृतं यदात्मस्वरूपस्य तिरोधानं तन्निवृत्तिपूर्वकं यः स्वाभाविकस्वरूपस्याविर्भावः सः 'स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति वाक्यविषयः । कुतश्चेतद्विज्ञायते तत्राह—प्रतिज्ञानात् । "य आत्मापहतपाप्मा विजरः" (ब्रा० ८।७।१।) इति प्रकृत्य 'सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः' इत्यनेनाविद्यासम्बन्धकृतजरामृत्युशोकादिसकलदोषविनिर्मुक्तस्यात्मनोऽन्वेष्टव्यत्वं विजिज्ञासितव्यत्वश्चाभिधाय यस्तादृशमात्मानं विजानाति "स सर्वाश्चलोकानाप्नोति सर्वाश्च कामान्" (ब्रा० ८।७।१।) इति तादृशात्मस्वरूपविदः सर्वलोकसर्वकामप्राप्तेः

पा० ४]
प्रतिज्ञानात्
कर्मसम्बन्ध
भावः स ए
ननु
शब्दवाच्यं

अयम्
णात् । "
इति प्रकर
हितस्वरूप
त्यायार्चि
स्वरूपो मु
ल्यत्वान्ता
रोहिता
परज्योति

तथ
दोष
यथ
सदे
तथ
प्रव
इति

प्रतिज्ञानात् । तस्मादत्र परंज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पत्तिः
कर्मसम्बन्धनिर्मुक्तिरूपा मुक्तिरेवाभिधीयते स्वाभाविकस्वरूपावि-
र्भावः स एवास्य जीवात्मन इति । २।

ननु यस्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पत्तिरुक्ता तस्य तत्स्वरूपं किं-
शब्दवाच्यं किंलक्षणश्चेत्यपेक्षायामाह—

आत्मा प्रकरणात् । ४।४।३।

अयमात्मा स्वरूपेणापहतपाप्मत्वादिगुणक एव । कुतः? प्रकर-
णात् । “ यआत्मापहतपाप्माविजरो विमृत्युर्विशोकः ” (छा. ८।७।१)
इति प्रकरणादवगम्यते । अयमाशयः, । कर्मसंज्ञयाऽविद्यया तिरो-
हितस्वरूपः संसारीत्युच्यते । स एव ब्रह्मविद्ययास्माच्छरीरात्समु-
त्थायार्चिरादिना परज्योतिरूपसम्पद्याविद्यातिरोधाननिवृत्त्याविर्भूत-
स्वरूपो मुक्त इत्युच्यते । अस्य चात्मनोऽपहतपाप्मत्वादिसत्यसंक-
ल्पत्वान्ता ये गुणा ये च ज्ञानानन्दादयो गुणास्ते संसारदशायां ति-
रोहिता आसन् । ततस्त एव गुणा विद्यया विनष्टे कर्मबन्धे
परज्योतिरूपसम्पन्नस्याविर्भवन्ति ।

तथा चोक्तम्—‘ यथा न क्रियते ज्योत्स्ना मलप्रक्षालनान्मणेः ।

दोषप्रहाणान्न ज्ञानमात्मनः क्रियते तथा ॥ वि. ध. १०४।५५।

यथोदपानकरणात्क्रियते न जलाम्बरम् ।

सदेव नीयते व्यक्तिमसतः सम्भवः कुतः? ॥ वि० ध० १०४।५७

तथा हेयगुणध्वंसादवबोधादयो गुणाः।

प्रकाशयन्ते न जन्यन्ते नित्या एवात्मनो हि ते ॥ वि० ध० १०४।५७

इति । तस्मात्सम्पद्याविर्भाव इति युक्तमुक्तम् । ३।

इति सम्पद्याविर्भावाधिकरणम् ।

अथाविभागेन दृष्टत्वाधिकरणम् ।

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥४॥४॥४॥

किमयं परं ज्योतिरूपसम्पद्य प्रक्षीणकर्मबंधः प्रत्यगात्मा ब्रह्म-
विभागेन तिष्ठत्याहो स्विदविभागेनेति संशये 'पृथगात्मानं प्रेरि-
तारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति । (श्वे० १।१६) इति स्वस्मात्पृ-
थङ्मत्वा सेवितात्परमात्मनः पृथक्त्वेन जीवस्थितेः सत्त्वात् ब्रह्म-
विभागेनावतिष्ठत इति प्राप्तेभिधीयते-अविभागेनेति । 'अजो
ह्येको जुषमाणोऽनु शेते' (श्वे० १।४।५) इति जीवस्याजत्वेन नित्य-
त्वात् । 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः' 'अन्तः प्रविष्टः शास्ता
जनानां सर्वात्मा' 'अयमात्मा ब्रह्म' 'य आत्मनि तिष्ठ-
न्नात्मनोऽन्तरः' (बृ० ३।७।२२) इत्याद्यासु श्रुतिष्वात्मपरमात्मनोर्व्या-
प्यव्यापकत्वनियम्यनियन्तृत्वश्रवणाद्व्याप्यनियम्यस्वरूपस्थितिप्रवृ-
त्त्योस्तद्व्यापकनियन्त्राधीनत्वोपपत्तेः । व्याप्यस्य व्यापकापृथक्सिद्धेश्च
व्याप्यव्यापकयोरविभागेन स्थित्युपपत्तेस्तस्माद् 'अहं ब्रह्मास्मि'
इति व्यपदेशादविभागेनैव तिष्ठतीति । ४।

इत्यविभागेन दृष्टत्वाधिकरणम् ।

अथ ब्राह्माधिकरणम्

ब्राह्मेण जैमिनिरूपन्यासादिभ्यः ॥४॥४॥५॥

पूर्वं परं ज्योतिरूपसम्पद्य निवृत्तावविद्यातिरोधानस्यात्मनः स्व-
रूपाविर्भावो भवतीत्यभिहितम् । तत्र येन स्वरूपेणाविर्भूय तिष्ठति
तत्स्वरूपं मतभेदेन विचार्यते । किमयं जीवोऽपहतपाप्मत्वादिना-
विर्भूय तिष्ठति, उत चैतन्यस्वरूपेणाहोस्विदविरोधादुभयस्वरूपेणाहो
स्विदविरोधादुभयस्वरूपेणेति संशये जैमिनिराचार्यस्तु ब्राह्मेणा

पा० ४]
पहतपाप्
दहरवाव
व्यात्मनं
इत्यन्ते
गुणतश्च
जैमिने
वि
एव
प्रज्ञान
यमर्वा
एवम्
हतपा
वान्
पाप्मे
गुणा
दुष्टम्
मवि
नानि
भय
घन
तथै

पहतपाप्मत्वादिना स्वरूपेणेति मन्यते । कुतः? उपन्यासादिभ्यः ।
दहरवाक्यावगतापहतपाप्मत्वादयो हि ब्राह्मणुणाः प्रजापतिवाक्येऽ-
प्यात्मनो गुणतया 'य आत्मापहतपाप्मेत्यारभ्य' सत्यसंकल्पः
इत्यन्तेन वाक्येनोपन्यस्यन्त इति । तस्मात्प्रत्यगात्मनः स्वरूपतो
गुणतश्चापहतपाप्मत्वादिकमेवोपपद्यते न विज्ञानमात्रस्वरूपत्वमिति
जैमिनेर्मतम् । ५।

चिति तन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः ४।४।६।

“एवं वा अरेऽयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानधन
एव” (बृ० ४।५।१३) इत्याद्यनेकश्रुतिभ्यः प्रत्यगात्मनस्तदात्मकत्वा-
त्प्रज्ञानधनात्मकत्वाच्चैतन्यमात्रस्वरूपत्वात् । चिति तन्मात्रेण रूपेणा-
यमवतिष्ठत इत्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते । ६।

एवं मतद्वयम्प्रदर्श्य बादरायणो भगवान् स्वमतं सिद्धान्तयति-

एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं बादरायणः । ४।४।७।

एवमपि-आत्मनो विज्ञानमात्रस्वरूपत्वाङ्गीकारेऽपि तत्र अप-
हतपाप्मत्वादीनां प्रकरणावगतानां गुणानामविरोधं बादरायणो भग-
वान् मन्यते । कुतो विज्ञायते । उपन्यासात्पूर्वभावात् । 'अपहत
पाप्मे' त्यादिश्रौतवचनोपन्यासात्प्रमाणात् । पूर्वेषामपहतपाप्मत्वादि-
गुणानामपि भावाद्विद्यमानत्वात् । चेतनस्वरूपविरोधिपाप्मत्वादि-
दुष्टगुणनिषेधेनापहतपाप्मत्वादीनां चेतनस्वरूपप्रकाशकानां गुणाना-
मविरोधादिति भावः । तदेवमपहतपाप्मत्वादीनां स्वरूपधर्मतया
नाविद्यापरिकल्पितत्वम् । उभयोर्वास्तविकत्वेव विनिगमनाविरहादु-
भयगुणवत्त्वमेव । यथा च रसनेन्द्रियेणावगतस्य कृत्स्नस्य सैन्धव
धनस्य रसमयत्वेन चक्षुराद्यवगतद्रूपकाठिन्यादिभिर्न विरोधः ।
तथैव 'कृत्स्नः प्रज्ञानधन एव' इति वाक्यावगतेनात्मनो विज्ञान-

घनस्वरूपेण 'य आत्मापहतपाप्मा' इत्यादिवाक्यावगतापहतपाप्मत्वादिधर्माणामविरोध इति । ७।

इति ब्राह्माधिकरणम् ।

अथ संकल्पाधिकरणम् ।

संकल्पादेव तच्छ्रुतेः ॥४॥४॥८॥

एवं ब्रह्मोपसम्पत्त्यनन्तरं मुक्तात्मनोऽपहतपाप्मत्वादिसत्यसंकल्पत्वान्तगुणकत्वमाविर्भवतीत्यमिहितम् । इदानीं स एव मुक्तात्मा सांकल्पिकान्विषयाननुभवतीति छान्दोग्येऽभिधीयते । “स तत्र पर्येति जक्षन्कीडन्ममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा” (ब्रा० ८।१२।३) इत्यादिना । अत्रायं संशयः । किं मुक्तात्मप्रयत्नान्तरजन्येयं स्रग्धादीनामुपस्थितिराहोस्वित्परमात्मन इव संकल्पादेवेति । तत्र लोके कार्यमात्रस्य तत्तत्पुरुषप्रयत्नजन्यत्वदर्शनादस्यापि मुक्तात्मनः प्रयत्नान्तरसाध्यत्वमेव स्यादिति प्राप्तेऽभिधीयते-संकल्पादेवेति । संकल्पादेवास्य सर्वकामावाप्तिः । कुतः ? तच्छ्रुतेः । “स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति” (ब्रा० ८।२।१) इति संकल्पादेव पित्रादिसमुत्थितिः श्रूयते । एवकारः साधनान्तरनिरपेक्षतां द्योतयति । संकल्पमात्रादेव सर्वकामावाप्तिरिति निर्गलितोर्थः । ८।

अत एव चानन्याधिपतिः ४॥४॥९॥

अतः सत्यसंकल्पादेव अनन्याधिपतिः-नास्त्यन्यः पुरुषः कर्मादिर्वा नियामकः संकल्परोधको यस्य तादृशो भवति ।

पा० ४।
इदं युक्तं
ब्रह्माधिप
नास्तीत्य
इत्यभिहि

इत
चार्यते-
न्द्रियाण
'न वै
वसन्तं
मभिधं
भाव इ
ब्रह्मल

विकल
ब्रा० ८
वगम्य
कशरी

बादर
५४

पा० ४]

इदं युक्तम् । ब्रह्मोपासनयैवास्य सत्यसंकल्पत्वादिसिद्धिरिति न ब्रह्माधिपत्यमत्र वार्यते किन्तु तदतिरिक्तस्य कस्यचिदप्याधिपत्यं नास्तीत्यभिधीयते । अत एव 'स स्वराड् भवति' (छा० ७।२।५।२) इत्यभिहितम् ॥९॥

इति संकल्पाधिकरणम् ॥

॥ अथाभावाधिकरणम् ॥

अभावं बादरिराह ह्येवम् । ४।४।१०।

इदानीं मुक्तात्मनः संकल्पसत्तात्तस्य शरीरेन्द्रियादिविषये विचार्यते—किं मुक्तात्मनः शरीरेन्द्रियाणि सन्ति नवेति संशये शरीरेन्द्रियाणामभावं बादरिराचार्यो मन्यते । कुतश्चैवम् ? आह ह्येवम् । 'न वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति । अशरीरं वा वसन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः' (छा० ८।१२।१) इति मुक्तस्य शरीराभावमभिधत्ते । संकल्पस्य मनोऽधीनत्वान्मनोऽतिरिक्तानामिन्द्रियाणामभाव इति मतम् । अत एव "मनसैताम् कामान् पश्यन् रमते । य एते ब्रह्मलोके" (छा० ८।१२।५।६।) इति श्रुतिः संगच्छते ॥

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् ४।४।११॥

जैमिनिराचार्ये मुक्तस्य शरीरेन्द्रियाणां भावं मन्यते । कुतः ? विकल्पामननात् 'स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधा' (छा० ७।२।६।२) इति विविधभावस्य कथनात् शरीरस्य भावमस्तीत्यवगम्यते । 'अशरीरं वा वसन्त'मिति श्रुतिस्तु कर्मादिनिमित्तकशरीराभावमभिधत्त इति । ११।

एवं मतद्वयम्पदश्यं स्वकीयं सिद्धान्तमविष्कारोति भगवान् बादरायणः—

पा० ४]

जीवानामनादिकर्मणा संकुचितज्ञानत्वाद्देहान्तरे चैतन्यद्वारा व्याप्तिर्न भवति स्वदेहे तु तेषामावेशोऽस्त्येव । मुक्तानान्तु परमात्मोपासनयाऽपिगतकर्मबन्धानां परमात्मानुग्रहेणासंकुचितज्ञानत्वात् स्वदेहवद्देहान्तरेऽपि व्याप्तिरुपपद्यते । तेन च सर्वोऽपि व्यवहारः सम्पद्यते । तथा हि दर्शयति । “ बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते ” (श्वे० ५।७।) तथा च स्वसंकल्पेनैव मुक्तस्य सर्वमुपपद्यते इति न कश्चिद्दोषः । १५ । ननु “ प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किंच न वेद नान्तरम् ” (बृ० ४।३।२१) इत्येषा श्रुतिर्मुक्तस्य बाह्यान्तरज्ञानाभावं वदत्यतः कथं तस्य सर्वज्ञत्वमुच्यत इत्यत्राह ।

स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि । ४।४।१६॥

एतज्ज्ञानाभाववचनं स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षं न तु मुक्तिविषयकम् । स्वाप्ययः सुषुप्तिस्तत्र ज्ञानाभावः श्रुत्यन्तरेऽपि प्रतिपाद्यते “ नाहं खल्वयमेवं सम्प्रत्यात्मानं जानाम्ययमस्मीति नो एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति ” (छा० ८।११।२) इति । तथा ‘ बाङ्मनसि सम्पद्यते ’ इत्यादिदर्शनात् सम्पत्तिर्मरणं तत्रापि ज्ञानाभावः श्रुतौ प्रतिपादितः एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति ” (बृ० २।४।१२) इति । मुक्तस्य हि सार्वज्ञ्यं श्रुतावा विष्कृतम्—“ स वा एष दिव्येन चक्षुषा मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते । य एते ब्रह्मलोके ” (छा० ८।१२।५।६) इति मुक्तावस्थायां सर्वविषयकं ज्ञानं स्पष्टमेवाविष्कृतम् । तस्मात्संकल्पेनैव मुक्तस्य शरीरेन्द्रियादीनां सर्वमसत्त्वं सर्वज्ञानाश्रयत्वञ्चेति सिद्धम् । १६ ।

इत्यभावाधिकरणम् ।



पा० ४]
१:४।४।१२५
दिसहितं तद्विहितं
।।१३॥

पत्तेः स्वमभोग-
करणकलेवावभा-
भिश्च लीलारसपु-

पितृलोकादिविष-
गविलक्षणं लीला-

धाभवति इत्यदि
त्मकैः शरीरेभ्यः

४।४।१५

दीपस्य स्वप्रभावात्
वस्थितस्यात्मनो
था मुक्तस्यात्मनो
दुक्तमभवति । ब्रह्म

अथ जगद्व्यापारवर्जनाधिकरणम् ।

जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्नि-

हितत्वाच्च । ४।४।१७।

पूर्वं संकल्पमात्रेण मुक्तस्य सर्वकामावाप्तिरभिहिता । अनन्याधिपतित्वश्चोक्तम् तथा सतीदमिदानीं विचार्यते । किं मुक्तस्य संकल्पमात्रेण परमपुरुषस्येव सर्वेश्वरत्वमपि प्राप्यत आहोस्वित्सर्वकामंप्राप्तिरूपमैश्वर्यमेवेति संशये सर्वजगतामीश्वरत्वमपि । कुतः ? मुक्तत्वानन्याधिपतित्वेनार्थात्सर्वाधिपतित्वोपपत्त्या परमेश्वरस्येव सर्वनियन्तृत्वोपपत्तेः । “ निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ” इति परमपुरुषसाम्यापत्तिश्रवणाज्जगत्सृष्ट्यादिकर्तृत्वमपि मुक्तस्य सम्भवतीति प्राप्तेऽभिधीयते—जगद्व्यापारवर्जमिति । जगद्व्यापारो जगदुत्पत्त्यादिकर्तृत्वं तेनाशेषचेतनाचेतनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदनियमनं तद्वर्जमविद्यातिरोधानराहित्यपूर्वकपरब्रह्मानुभवरूपम् ‘ सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणे ’ति श्रुत्यभिहितसंकल्पमात्रेण सर्वकामावाप्तिरूपं मुक्तस्यैश्वर्यमस्ति । न तु जगदीश्वरत्वमपि तत्तु परमपुरुषस्यासाधारणम् । कुतः ? प्रकरणात् । “ यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म ” (तै० ३।१) इति परमात्मानमेव प्रकृत्याम्नातम्—नतु मुक्तात्मानम् । एवं “ तदैक्षत बहु स्यामप्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत ” (छा० ६।२।३) इत्यादि प्रकरणान्तरेष्वपि ज्ञेयम् । असन्निहितत्वाच्चापि मुक्तस्य । नहि जगन्नियमनादिषु मुक्तस्य सान्निध्यमप्यस्ति । येन तस्याप्ययं व्यापारः स्यात् । १७।

प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिक-

मण्डलस्थोक्तेः । ४।४।१८।

१०४]
ननु च
भवति ” (छ
मुक्तस्य नि
अधिकारे नि
मुक्तस्य काम
प्यगर्भादीनां
तेन वाक्येन
तर्हि
मुक्तस्यापि
विक
चक
माधिका
जन्मादि
सागरं प
सर्वात्मके
हेवैष ए
अथ सो
लब्धवान्
अ
त्वात्स
प्रजाः
श्रिताः
एवञ्च
लोक
श्रुत्या

पा० ४]

ननु च “स स्वराङ् भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति” (छा० ७।२५।२) इत्यादौ प्रत्यक्षेणैव स्वातन्त्र्योपदेशा मुक्तस्य निरंकुशमैश्वर्यं स्यादिति चेन्न, आधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः । अधिकारे नियुक्तानां हिरण्यगर्भादीनां लोकेषु स्थितान् भोगान्प्रति मुक्तस्य कामचारत्वोक्तेः विमुक्तबन्धो मुक्तो ब्रह्मविभूतिभूतेषु हिरण्यगर्भादीनां विकारलोकेषु यथासंकल्पं विहरतीति तदर्थः । नहि तेन वाक्येन जगद्व्यापारोऽपि मुक्तस्यास्तीति प्रतिपाद्यते । १८।

तर्हि संसारिवन्मुक्तस्यापि विकारान्तर्वर्तिभोगभोक्तृत्वाद्ब्रह्मस्येव मुक्तस्यापि भोग्यं क्षयिष्णु नश्वरश्च स्यादित्यत्राह —

विकारावर्ति च तथा हि स्थितिमाह । १४।१९।

चकारः पूर्वोक्तहिरण्यगर्भादिलोकभोगसमुच्चयार्थकः । न केवलमाधिकारिकलोकस्थानेव भोगाननुभवति मुक्तोऽपि तु विकारेज्जन्मादिके न वर्तत इति निरस्ताखिलविकारं निरवधिककल्पाणशुणसागरं परंब्रह्म सविभूतिकमप्यनुभवति । तथा हि मुक्तस्य परमात्मनि सर्वात्मकेऽनन्तकल्याणगुणेऽनुभवितृत्वेन स्थितिमाह श्रुतिः—“यदा ह्येष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोऽभयं गतो भवति” (तै० २।७) “रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्धवानन्दी भवति” (तै० २।७) इति ।

अयमभिषन्धिः—अस्य चिदचिन्मिश्रस्य जगतः परमात्मविभूतित्वात्सर्वाधारे परमपुरुष एव जगत्स्थितिः “सन्मूलाः सोम्येमाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः” (छा० ६।८।४) “तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन” (का० २।५।८) इत्यादिश्रुतेः एवञ्च मुक्तस्यापि ब्रह्मनिष्ठत्वात्सविभूतिकं ब्रह्मानुभवनाधिकारिकलोकभोगानप्यनुभवति मुक्तः । तदेव ‘स स्वराङ् भवति’ इत्यादिश्रुत्याभिधियते न तु सृष्ट्यादिकर्तृत्वम् । १९।

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ।४।४२०।

जगत्सृष्टिनियमनादिरूपो व्यापारस्तु परमात्मन एवेति दर्श-
यतश्चैवमेव श्रुतिस्मृती “सविश्वकृद्विश्वविदात्मयोनिः (श्वे० ६।१६)
“स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्च । तत्सृष्ट्वा तदेवानु-
प्राविशत्” (तै० २।६) एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल
एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाय” (बृ० ४।४।२२)
“एतस्य वाक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः”
(बृ० ३।८।९) “य ईशोऽस्य जगतो नित्यमेव नान्यो हेतुर्विद्यत
ईशनाय” (श्वे० ६।१७) “भयादस्याग्निस्तपति भवात्तपति सूर्यः ।
भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः” (का० २।६।३) इत्या-
दिका श्रुतिः । तथा स्मृतिरपि “अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं
प्रवर्तते” (गी० १०।८) “विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो
जगत्” (गी० १०।४२) तस्मान्मुक्तस्यैश्वर्यं जगद्व्यापार-
वर्जमिति ।२०।

भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ।४।४।२१।

“सोऽश्रुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता” (तै० १।२)
इति मुक्तस्य ब्रह्मणा सह भोगमात्रेण साम्यं श्रूयते नतु जगद्व्यापारे-
णाऽपि । तस्माल्लिङ्गाज्जगद्व्यापारवर्जमेव मुक्तस्य सत्यसंकल्पतया
सर्वेषु लोकेषु कामचारत्वमिति ।२१। ननु परमात्मसंकल्पायत्तमेव
मुक्तस्यैश्वर्यं यदि स्यात्तर्हि कदाचित्तदिच्छया पुनरावृत्तिरपि मुक्त-
स्याभ्युपेयेत्यत्राह—

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ।४।४।२२।

ध्यानोपासनवेदनादिशब्दवाच्यया परमपुरुषैकचिन्तनलक्षण-
यानन्यभक्त्या प्रसन्नेन परमपुरुषेणार्चिरादिना ब्रह्मलोकं नीतस्य

४० ४]

मुक्तस्यान
संपद्यते
इत्यादिवैएवं
व्यभिहिम
न
३
१कामर
जन्म
पुनर
प्यज
परम
व्या
रुणि
जह

पा० ४]

मुक्तस्यानावृत्तिरेव “ स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभि-
संपद्यते न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते ” (छा० ८।१५।१)
इत्यादिवैदिकशब्दादवगम्यते ।

एवं स्वानन्यभक्तस्यानावृत्तिः स्वयम् गीताचार्येण भगवताऽ-
प्यभिहिता—

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।

नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमं गताः ॥ गी० ८।१५।

आब्रह्मभुवनालोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।

मामुपेत्य तु कौन्तेय ! पुनर्जन्म न विद्यते ॥ गी० ८।१६।

नहि सम्यगाराधितपरमपुरुषचरणस्य अत एवावाप्तसमस्त-
कामस्य सर्वदा नित्यनिरतिशयानन्दमनुभवतो मुक्तस्य कथञ्चिदपि
जन्मजरामरणादिदुःखसंकुले सातिशयसुखे जगति जायते
पुनरावर्तनक्लेशलेशः । न वाखिलवात्सल्यसौजन्यसौशील्यकारु-
ण्यजलधिर्भगवान्भक्तजनानुकम्पापरायणः परमपुरुषः श्रीरामचन्द्रः
परमात्मा स्वानन्यभक्तं ज्ञानिनं स्वलोकमानीय कर्हिचिदप्यावर्तयि-
ष्यति । यतः स्मर्यते स्वाश्रितजनमनन्यभक्तमुद्दिश्य तस्य परमका-
रुणिकस्य परमपुरुषस्य सर्वस्मादुत्कृष्टेयम्प्रतिज्ञा ‘ अप्यहं जीवितं
जह्याम् ” (वा० आ० १०।१८)

सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते ।

अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्ब्रतं मम । वा० यु० ।

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।

प्रियो हि ज्ञानिनोत्यर्थ महं स च मम प्रियः । गी० ७।१७।

उदारा सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।

आस्थितः सहि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् । गी० ७।१८।
 अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।
 तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् । गी० ९।२२।
 तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।
 भवामि नचिरात्पार्थ ! मय्यावेशितचेतसाम् । गी० १२।७।
 मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।
 निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः । गी० १२।८।
 तस्मात्परमपुरुषमुपसम्पन्नस्य मुक्तस्य पुनरावृत्तिर्न भवतीति सिद्धा-
 न्तः । सूत्रावृत्तिः शास्त्रसमाप्तिं गमयति ।
 इति जगद्व्यापारवर्जाधिकरणम् ।
 इति श्रीभगवद्रामानन्दाचार्यप्रणीते शारीरकमीमांसाया आनन्दभाष्ये
 चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

। समाप्तश्चाध्यायः ।

परिसमाप्तञ्च शास्त्रम् ।

मायावादिकुतर्कजालरचितव्याख्यानसंमूर्छितां-
 यो व्याख्यामुधया त्रयीं भगवतीं सञ्जीवयन् राजते ।
 तस्याचार्यशिरोमणेर्विजयिनो वादाहवे श्रीमतो-
 रामानन्दमुनेर्वचोऽखिलजगत्क्षेमाय सञ्जायताम् ॥१॥

॥ श्रीमते रामानन्दाय नमः ॥

पृष्ठ पं

२

३

४

५

६

७

८

९

१०

११

१२

१३

१४

१५

१६

१७

१८

१९

२०

२१

२२

२३

२४

२५

२६

२७

२८

२९

३०

शुद्धि पत्रम् ।

पृष्ठ	पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२	८	ब्रह्मणो	ब्राह्मणो	३५	७	भावती	भगवतो
"	१८	इयति ध्या	इयते निष्कलंध्या	"	१४	स्थूलबुध्या	स्थूलबुध्या
"	३	नीयनि	नीयंनि	"	१५	मशक्ये	मशक्यं
"	७	णप्रधा	णप्रधा	"	२३	विकारहितं	विकाररहितं
"	८	परपुरु	परमपुरु	३६	१७	न हि भ	न हि भ्रान्तिर्भ
"	१६	शब्देन	शब्देन	"	१७	भवति भ्रा	भवति नवा भ्रा
"	५	गन्तव्यो	मन्तव्यो	३७	१५	नन्वनव	नन्वव
"	१३	तीयग्रहा	तीयग्रहा	३८	५	दुर्वार एवे	दुर्वाद एवे
"	१६	लभ्ये	लभ्ये	४०	२४	शक्तिमत्सा-	शक्तिसा
"	१२	चेत्यवग	चावग	४१	१५	*त्य	तेत्य
"	१५	तदुद्भवस्य	तदुद्भवश्च	४१	१७	स्यतःपर	स्य पर
"	२४	अथभयं	अथ तस्य भयं	४३	१८	रोऽध्या	रोऽयोध्या
"	१३	२।१।१५	२।१।१४	४४	९	कश्चित्स्फोटा	स्फोटा
"	१४	तदेतनादि	तदेतदनादि	४५	११	ज्ञःससर्व-	ज्ञः सर्व
"	१५	स्रशतेन	स्रवशेन	४६	८	सर्वस्य	सर्वस्था
"	२३	रूढैश्चद्धा	रूढैः श्रद्धा	४७	२४	शब्दार्थास	शब्दार्थस
"	२	द्वेतता	द्वैते ता	५२	५	॥ वै० सं०	॥ सन० सं०
"	२३	तपरमत्र	तपदमत्र	"	८	॥ वै० सं०	॥ सन० सं०
"	३	तो ज्ञानं	तोऽज्ञानं	"	१०	॥ वै० सं०	॥ सन० सं०
"	१६	हि-ज्ञानस्य	हि-अज्ञानस्य	५८	२१	सद्विधाप्र	सद्विद्याप्र
"	१९	रम्भणब्दा	रम्भणशब्दा	६०	३	तदेव	सदेव
"	२३	मात्मापर	मात्मपर	६१	२	याः सर्वे	यः सर्वे
"	१०	कल्पते	कल्प्यते	"	२१	न्विच्छद्भिः	न्विच्छाद्भिः
"	११	तत्र	अन्यत्र	६९	१४	म्यपमृतः	म्यमृतः
"	११	रजतेसर्पादिः	रजतसर्पादिः	७३	१६	ज्ञसर्व	ज्ञः सर्व
"	२१	सेन त्रा-	सेन तन्ना-	७५	१९	(श० ता०)	(रा० ता०)
"	१५	पराविद्य	परविद्य	"	२०	मुषपथ	मुपपथ
"	१९	क्यस्थानु	क्यस्यानु	"	२३	मूणाधि	णाधि

जिते ।

॥१॥

पृष्ठे	पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
७८	१२	ज्ञ वजावीश	ज्ञौद्रावजावीश	१९८	२५	च्याज्ञात	च्यत इति
७९	१२	सृष्ट्याविधा	सृष्ट्यभिधा	२१२	१८	त्वाजत्वा	त्वाज्ञत्वा
८२	१०	स्पर्शत्व	स्पर्शवत्व	॥	२१	पदार्थ पर्य	पदार्थ पर्य
९२	३	नन्दादेश्व	नन्दादेश्व	२१४	१०	रिच्यते	रिच्यन्ते
९३	२५	सन्धा नाम	सन्धानम्	२१५	१	चिचिद्ध	चिदचिद्ध
१०३	५	शयंमस्तस्य	शयंस्तस्य	२२९	१३	शब्दवच्य	शब्दवाच्य
॥	७	१। २। ८।	१। २। ९।	२३२	२	कर्तृत्वा	कर्तृत्वा
१०५	७	दुर्दशं	दुर्दर्शं	॥	१६	न्यप्रतिषे	न्यविप्रतिषे
॥	२२	स्तदपित	स्तदर्पित	॥	१९	स्याभेदे	स्याभेद
१०६	८	वस्तदेव	वस्तं देव	२३३	२३	संयुज्यमाना	संयुज्यमाने
१०९	१९	गतमिधा	गत्यभिधा	२३७	१३	धर्मीमना	धर्मी ना
११३	१	१। २। १०	१। २। २०	२३९	११	पनित्र	पनिषत्र
॥	४	प्यद्रश्यत्वा	प्यदृश्यत्वा	२४३	२३	तर्त	तर्त
॥	१५	१। २। ११	१। २। २१	२४७	१४	पश्चेत्त	पत्तेश्व
११४	६	१। २। १२	१। २। २२	२५१	९	ररेण	रवेण
१२२	१	मष्टत	मङ्गुष्टत	२५६	४	सैवैक	तस्या एवैक
१२९	१९	याथार्थ्य	यथार्थ	२६१	१४	त्वाजीव	त्वाजीव
१३१	२	धृते	धृतेः	॥	१६	तस्माका	तस्मादाका
१३२	१४	ताज्ञात्व	ताज्ञत्व	२६२	१७	तच	तच्च
१३४	१९	ते सर्व	ते सर्वे	२६४	१६	दण्ड-	दणु-
॥	२४	पत्तेध्या	पत्तेध्या	२७१	१९	समाध्यावमाश्च	समाध्यभावाच्च
१३८	२५	भिष्टमृहधीयमानं	भिधीयमानं दृष्टं	२७२	७	कार्यस्वेति	कार्यस्य वेति
१४३	२२	ज्ञः स सर्व	ज्ञः सर्व	२७६	२३	सर्वदा	सर्वदा
१५०	९	न्यौखात्वं	न्यैरज्ञातत्वं	२७७	२०	तोत्र	तोऽभयोत्र
१५१	३	तिष्ठेति	तिष्ठेदिति	२७९	३	नैव परः	नैवं परः
१५२	१७	नन्दास्य	नन्दस्य	२७९	२४	श्रुतोयप गृ	श्रुतयःपरिगृ
॥	२२	पत्ते दर्श	पत्तेदर्श	२८०	२०	पृष्ठेः पश्चाद्योज्यम् (अदृष्टानिय-	पृष्ठेः पश्चाद्योज्यम् (अदृष्टानिय-
१६०	२५	तस्यातस्या	स्यात्तस्या	॥	॥	मात् । २। ३। ५। १।) इति	मात् । २। ३। ५। १।) इति
१७७	२५	पृष्ठन् ट्वा	पृष्ठ्वाम्	२८१	८	थत्सिद्ध	थक्सिद्ध
१८४	२१	समाप्तः	समाप्तः	३००	९	द्यन्ते	द्यन्ते

पृष्ठे	पंक्तौ
१०२	२३
१०४	१६
१११	१९
११६	२
१२१	१७
॥	२२
१३१	२०
१३२	१
॥	१४
१३३	५
१३४	२
१३८	१३
१४१	७
१४३	२
॥	१३
१४८	१४
१५५	८
१५६	११

पृष्ठे	पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
३०२	२३	यवत	यत्तत्वं	१२		त्वज्ञत्व	त्वज्ञत्व
३०४	१६	यवस्थान	यस्थान	३५८	८	शब्दाश्वा	शब्दश्वा
३११	१९	गाद्वः प्र	गाद्वहेः प्र	३६७	२१	हस्थत्या	हस्थयत्या
३१६	२	जीवस्यैव	जीवस्येव	३६८	२१	कृणवतानि	कृणैकृणवानि
३२१	१७	तद्वैत	तद्वैत	३७१	२१	स्फुयति	स्फुटयति
३२१	२२	लभ्यते	लभ्यन्ते	३७५	१६	त्ययाप	त्ययाप
३३१	२०	कर्तृमत्व	कर्तृकर्मत्व	३८४	२०	इत्यत्र	इत्यत्र
३३२	१	यस्त्वात् ॥	यस्त्वादिवत् ॥	३९२	२१	ध्यायती	ध्यायन्ती
३३३	५	हत्युयास्य	इत्युपास्य	३९५	४	क्षीयते	क्षीयते
३३४	२	ब्रह्मागुण	ब्रह्मागुण	४०२	१८	विशेषान्ता	विशेषान्ता
३३८	१३	णा स्यर्धितुं	णा स्यर्धितुं	४१३	१८	रावूर्ध्व	रावूर्ध्व
३४१	७	यर्थ्यमेव	यर्थ्यमेव	४१४	१४	येऽवली	ये बली
३४३	२	स्मृतिः स्मृतिः	स्मृतिः	४२२	२१	निवृत्ताववि	निवृत्ता वि
३४८	१४	तितवबुद्धिः	तितत्त्वबुद्धिः	४३१	७	परमं	प'मां
३५५	८	मयक	मयकत्वज्ञ				
३५६	११	एयाम	एषाम				

इति शुद्धिपत्रम् ।

समरीतिर्महातेजाः परमेश्वर (सनातनः)
 जयतां जगन्मयी नान्ये वेदवेद्यो महाशक्तिः ॥
 (Ankur Nagpur)

समरीतिर्महोत्तमाः ५२७६५ (समाप्तः)
उत्तमा उत्तमा नवी नये वेदवेद्यो महोत्तमाः ॥
(Akkur Nagpur)

पतञ्जल्यमधोदर्शितेषु स्थानेषु लभ्यम्

(१) स्वामी पं. श्रीरामवल्लभाशरणजी महाराज
जानकीघाट—अयोध्या.

(२) महन्त श्रीरामशोभादासजी महाराज
श्रीमणिरामजीकी छावनी—अयोध्या.

(३) स्वामी श्रीरघुवरदासजी वेदान्ती
दर्शननिधि
उंझा. (उत्तर गुजरात)

(४) महन्त श्रीप्रेमदासजी महाराज
वैद्यविद्यावि शारद
मोटामन्दिर—पालनपुर.

५०
१३५)
१०५)
१०२)
१०३)
१५२)
१७८)
१०१
५०
५१
५०
३०
२०)
२५)
११)

श्रीरामतापिनीयोपनिषत् श्रीमदानन्द

भाष्ययोर्मुद्रणसाह्यप्रदा-

यिनामुपकारंस्मरामः

रु०	नाम
१३५)	श्रीहनुमान गढ़ी से
१०५)	राजगोपालम० रामदासजी
१०२)	श्रीरामबल्लभाशरणजी सत- गुरुसदन
१०३)	श्रीगोमतीदासजी हनुमत निवास
१५२)	महन्त रामशोभादासजी मनीरामजी की छावनी
१०८)	पं० श्री रामबल्लभाशरणजी जानकी घाट,
१०१)	महन्त ईश्वरदासजी बड़ी छावनी
५०)	महन्त रामप्रियाशरणजी श्रावण कुञ्ज
५१)	महन्त विदेही जी के
५०)	विजावरकी बड़ीरानी सा०
३०)	सीतारामीय महन्त मथुरा दासजी गुजरात
२०)	महन्त रामरंगी शरण मैहर
२५)	रघुवीरदासजी जमात
११)	भागीरथदासजी

नाम	रु०
म० सुखरामदासजी नयाघाट	१०)
„ रामलखनदासजी विद्याकु०	२०)
„ रामऔतारदासजी भोनुजीकी बगिया	१०)
रामायणी श्रीरामबालकदासजी बड़ी छावनी	१५)
राघवदासजी नेपाली मनीरामजी की छावनी	२५)
रामकुमारदासजी अधिकारी	२५)
महन्त रामचरणदासजी पंजाबी मठपुरी	१०)
„ भगवानदास तुलसीबाड़ी	१५)
„ रामनिरंजन दासजी तु०	१०)
„ प्रह्लाददासजी	१०)
„ रामप्रसाददासजी अमोली पुर कुटी	१५)
„ रामदासजी डाड़िया	२५)
„ हरिनारायणदासजी जानकी निवास	२५)

१०) म० सियारघुवरदासजी छोटी
कुटिया

१०) ,, तपस्वीजी की छावनी

१०) ,, शत्रुहनदासजी

१५) ,, रामशरणदासजी

१५) ,, रघुवरदासजी सीढ़ीपुर

१५) ,, रघुवरदासजी, राघवजी

११) रामसेवकदासजी चित्रकूटी

गूदर

२५) महन्थ जानकीप्रसादजी

मत्त गजेन्द्र

११) कन्हैयादासजी व्यास

१०) पुजारी जगदेवदासजी

१०) विध्येश्वरीप्रसादजी कीमाता

११) महन्थ जनकदुलारीशरणजी

बावनजी

२५) तरके महन्थ गोकुलदासजी

बड़ी छावनी

१०) रामदासजी स्थान काठिया

१२) रामभवनशरणजी रामसखे

११) महन्थ रामटहलदासजी

१०) पं० मणीरामदासजी

१०) म० दामोदरदासजी रंगमहल

२५) महन्थ लक्ष्मणशरणजी जान

की घाट,

— ::*:: —

महन्थ सियारामदासजी ५)

,, घनश्यामदासजी २)

,, रामचन्द्रदासजी रायगंज ४)

महावीरदासजी १)

पुजारी रघुवीरदासजी पत्थर

मन्दिर १)

म० हनुमानदासजी पत्थर मं० ५)

,, प्रेमदासजी अहिल्या घाट २)

जगन्नाथ प्रसादजी २)

पं० वैष्णवदासजी १)

म० देवादासजी खाकीअखाड़ा ४)

भदेश्वर पंडा १)

म० रामप्रियादास लीला मं० १)

पं० रामदेवशरणजी १)

रामदासजी तपसी लक्ष्मणघाट २)

महन्त बलरामदासजी लक्ष्मण-

घाट ५)

छविरामदासजी पुजारी लक्ष्मण

घाट, १)

बलरामदासजी, रामघाट २)

नारायणदासजी तपसी २)

जगन्नाथदासजी तुलसीबाड़ी १)

पं० सरयूशरण तुलसीबाड़ी २)

म० कौशल्यादासजी बुंखंडी ५)

जैरामदासजी बेतियामं० १)

म० नारायणदासजी तु. बाड़ी २)

रामकुमारदासजी छोटी कुं० १)

म० रामशरणदासजी राघवकुं० १)

दामोदरदासजी कहरा १)

मथुराप्रसाद मुन्शी १)

२) बंदे

२) मह

२) रा

१) ज

५) पं

५) प

२) ३

७)

२)

४)

२)

१)

१)

५)

२)

१)

५)

१)

४)

५)

१)

१)

१)

५

दासजी ५)
 जी २)
 जी रायगंज ४)
 ती १)
 दासजी पत्थर
 मन्दिर १)
 पत्थर मं० ५)
 हेल्या घाट २)
 रजी २)
 १)
 कीमखाड़ा ४)
 १)
 लीला मं० १)
 १)
 लक्ष्मणघाट २)
 रजी लक्ष्मण-
 घाट ५)
 पुजारीलक्ष्मण
 घाट, १)
 १), रामघाट २)
 ती तपसी २)
 लसीबाड़ी १)
 रसीबाड़ी २)
 ती बु०खंडी ५)
 बेतियामं० १)
 ती तु. बाड़ी २)
 रजिछोटीकुं० १)
 जीराघवकुं० १)
 ती कटरा १)

२) बंदिहीबलभशरणजी विभीषण
 कुण्ड
 १) महन्त नारायणदासजी जग-
 न्नाथ मन्दिर
 २) रामलालदासजी
 १) जयरामदासजी
 ५) पं० श्रीमाधोदासजी आनन्द
 भवन
 ५) परमहंस रामदासजी लाल-
 साहब
 २) गणेशदासजी
 ७) म० शत्रुहनशरणजी ऋणमो.
 २) रामस्वरूपदासजी
 ४) म० गंगादासजी तुलसी बाड़ी
 २) महन्त कामतादासजी सरयू
 मन्दिर
 १) रामस्वरूपदासजी रायगंज
 ५) जगन्नाथदासजी हथुवा स्थान
 २) जयरामदासजी फुलवरिया
 १) रामसुन्दरदासजी
 ५) आकन वाले सीतारामदासजी
 १) बुढ़िया माई
 ४) बाबू रघुनन्दनशरणजी अमांवा
 ५) महन्तरामचरणदास रामघाट
 १) कृष्णदासजी
 १) रामटहलदासजी गोबरी
 ५) अयोध्यादासजी बुटवल

पंडित भरतदासजी ५)
 रामकिशोरदासजी १)
 हनुमानदासजी वैद्य ५)
 महन्त अवधशरणजी रामाबा ५)
 पं० भगवत दासजी कौशल्या-
 भवन ५)
 म० पुरुषोत्तम दासजी कोप-
 भवन १)
 तुलसीदासजी १)
 वृजविहारीदासजी १)
 मलूकदासजी १)
 कुंजविहारीदासजी १)
 रामदेवशरणजी १)
 रामदासजी १)
 मिथिलाविहारी शरणजी २)
 महन्तरामलखनशरणजी किला ५)
 रामशरणदासजी २)
 धर्म भगवान २)
 रामपियारीशरण १)
 म० राजकिशोरदासजी १)
 म० रामजीवनदासजी २)
 किशोरीशरणजी १)
 बाबू कुन्दनलालजी २)
 बाबू रामचन्द्रशर्मा १)
 चन्द्रकलादेई २)
 परमानन्दशरणजी २)
 धनपतराय २)
 रामविहारीशरणजी १)

- १) विमलाशरणजी
- २) बाबू लवकुशशरणजी
- १) सियावल्लभशरणजीसंतनिवास
- १) सुदामादासजी संतनिवास
- २) रघुनन्दनदासजी
- १) रामदासजी
- २) रामस्वरूपदासजी
- १) केशोदासजी
- ४) म० जनकदुलारी शरणजी
नवलकिशोर कुंज
- १) रामचन्द्रप्रसादजी
- १) पञ्चमदासजी
- ७) महन्थ कुंजविहारीशरणजी
चारुशीला कुंज
- २) वैष्णवदासजी
- ५) म० रघुवरशरणजी जालवन
- २) बालकदासजीनृत्यराघवकुंज
- ५) म० जैरामदासजी
- १) रामपदारथदासजी
- ५) म० रामदासजी स्थान वेदान्ती
- १) रामदासजी नयाघाट
- १) कमलाशरणजी अहिल्याघाट
- २) संतशरणजी
- १) वैष्णवदासजी स्वर्णखर कुंड
- ४) माई रामदुलारी टोडी मंदिर
- ५) लालमती बाई
- ५) जालवन माई
- १) राजारामशरणजी

- पं० म० श्रीमोहनदासजी गोपा.
लपुर ५)
- रामलखनदासजी २)
- मुलीदासजी १)
- म० रामदासजी रामधाम १)
- द्वारिकादासजी २)
- गिरवरदासजी २)
- चारसंप्रदा ४)
- वाजपेई रामसुधीरजी १)
- म० कमलाशरणजी रायगंज ४)
- रामस्वरूपदासदजीरायगंज १)
- पं० रामजानकीशरणजी १)
- गरीबदासजी १)
- म० पं० सुदामादासजी २)
- अयोध्यादासजी १)
- रामानुजदास जी रा० गो० १)
- पुजारी तुलसीदासजी रा. गो. २)
- रामचरणदास जी १)
- रणछोड़दासजी १)
- प्रयागदासजी १)
- भगवानदासजी १)
- सियारघुवरशरणजी २)
- जयरामदासजी १)
- बलदेवदासजी १)
- अनन्तदासजी १)
- रामप्रकाशदासजी २)
- रघुनन्दनदासजी २)
- महन्थ हनुमानदासजी २)

- १) सियारा
- १) रामदास
- २) महन्त ३
- १) रामअध
- ५) महन्थ ३
- रामकि
- १) रामनाथ
- २) महन्थ
- ३) " द
- २) परमहंस
- २) महन्थ
- मसनेह
- १) महन्थ
- निवास
- १) महन्थ
- १) जगन्ना
- ५) श्रीमौन
- १) रामट
- मधुसूदनद
- १) तदास
- १) जयराम
- २) रामा
- १) भगवत
- ५) पलटूद
- १) महन्थ
- २) साकेत
- २) रामकु
- ५) दिनक

Scanned by CamScanner

- १) बलरामदासजी मेहनाबल
- ४) महन्थ रामनीरंगीदासजी
- १) महन्थ सरजूदासजी तुलसी-बाड़ी
- १) महन्थ अयोध्यादास रामाबा-दासजी का स्थान
- ५) सियाशरणजी मधुकरराज
- १) महन्थ रघुनाथदासजी बदनपुर
- ४) तपस्वी जयपुर वाले
- २) अवधशरणजी श्रीजानकीघाट
- १) सोतारामशरण जी
- २) महन्थ सीतारामदासजी मंदि-र दूबे का
- १) सियारामदासजी नयाघाट
- १) परमहंस रामसुन्दरदासजी
- २) महन्थ धर्मदासजी बंकाघाट
- १) रामचरणदासजी फतुहा
- १) मदनमोहनदासजी वाकरगंज
- (महन्थ सीतारामदासजी नायक
- ४) मन्दिर
- १) बासुदेवदासजी माधुरीकुञ्ज
- १) सरजूदासजी कोठारी
- ५) प्रमोदवन बड़ी कुटिया महन्थ
- १) गरीबदासजी
- २) पं० रामकृष्णदासजी
- १) देवकुमारदासजी
- २) डिपटी द्वारिकाप्रसादजी
- १) नरमदासजी

- परमहंस शुकदेवदासजी ५)
- नन्द रामदासजी १)
- परमहंस रामदासजी गयावाले ७)
- भगवतदासजी १)
- नागा रामदासजी २)
- म० लालदासजी नौगजी २)
- धनुषधारीशरण गायनाचार्य ३)
- मेवालाल दर्जी १)
- बाबू जनबलबिजय राघवकुञ्ज २)
- हनुमानदास धर्मशाला २)
- बलदेवनारायण वकील ३)
- तुलसीदासजी १)
- बासुदेवदासजी उर्मिलाशरणजी का चेला १)
- रामआश्रयदास रामभरोखा १)
- भरतदासजी छावनो तपसी १)
- गंगादासजी १)
- भगवानदासजी बृहस्पतिकुण्ड १)
- मन्त्री रामयशजी १)
- तपेश्वरदासजी महन्थ ५)
- वृहस्पतिकुण्ड
- महन्थ रामदासजी कमरिया ५)
- रामेश्वरदासजी १)
- महन्थ सरजूदासजी लवकुश २)
- मन्दिर
- सरयूदासजी नागा दिगम्बर ५)
- महन्थ गंगादासजी ५)
- हनुमानशरणजी कामदकुञ्ज १)

- ५) अयो
- बाम
- ५) महन्
- १) सीत
- ५) गज
- पुर
- २) पर
- पद
- १) बा
- १) म
- १) अ
- १) न
- १) र
- १) म
- ३) म
- ल
- २) ई
- १) र
- ५) वि
- १) ग
- १)
- १)
- १)
- ५)
- ५)
- १)
- १)

कदेवदासजी ५)
 दासजी गयावाले १)
 ति १)
 सजी १)
 जी नौगजी २)
 ण गायनाचार्य ३)
 १)
 रजय राघवकुञ्ज २)
 मशाला २)
 वकील २)
 १)
 उर्मिलाशरणजी १)
 १)
 रामभरोखा १)
 वनी तपसी १)
 १)
 बृहस्पतिकुंड १)
 १)
 महन्थ ५)
 गतिकुण्ड ५)
 वी कमरिया १)
 जी लवकुश २)
 दिगम्बर ५)
 १)
 १)

(७)

५) अयोध्यादासजी फलहारी
 बामदेव १)
 ५) महन्त लक्ष्मणदासजी परसा
 १) सीतारामदासजी संतनिवास
 ५) गजाधरदासजी पापरियामठ
 पुरी १)
 २) परमहंस माधोदासजी मनी-
 पर्वत १)
 १) बाबू जगतनारायणसिंह १)
 १) महन्त रामसेवकदासजी
 १) अनन्तदासजी
 १) नरसिंहदासजी त्यागी
 १) रामकिंकरशरणजी
 १) मदनमोहनदासजी डाड़िया
 ३) महन्त रामस्वरूपदासजी
 लक्ष्मणघाट १)
 २) ईश्वरदास जानकीकुञ्ज
 १) रामखेलावनदासजी थपाथैली
 ५) सियारामदास चेला पंडितजी
 श्रीजानकीघाट १)
 १) गणपतसिंह बिलारी
 १) मदनमोहनदासजी
 १) रामदासजी छावनी
 १) नारायणदासजी रसौया छा०
 ५) वैष्णवदासजी गुजराती छा०
 ५) हरिहरदासजी परिक्रमा वाले
 ५) टीकमदासजी
 १) भामीरथीलाल बिलारी
 १) मनीराम फानोग्राफर

बलदेवदासजी र० छा० १)
 सारंगदासजी छावनी १)
 पं० हरीदासजी ५)
 पंडिताइन सुभौली १)
 रामशरणदासजी ५)
 लक्ष्मीबाई ५)
 रामदासजी १)
 रघुत्तमदासजी नयाघाट १)
 रघुवरदासजी १)
 हरिचरणदासजी वेतिया १)
 पखाउजी मणीराम १)
 रामअधारदासजी सखीजी का
 स्थान २)
 रामशरणदासजी तुलसीबाड़ी १)
 विमलाशरणजी तुलसीबाड़ी १)
 भरतदासजी १)
 महन्त नागेश्वरदासजी ३)
 महन्त शत्रुहनदासजी २)
 कोतवाल दासरथीदासजी १)
 प्रेमी रामप्रियाशरणजी १)
 पं० सियारामदासजी ३)
 नारायणदासजी ५)
 द्वारिकादासजी २)
 वेदान्तीजी ३)
 सीतारामदासजी १)
 रामहरदासजी १)
 जगन्नाथदासजी १)
 सुखरामदासजी १)
 रघुनन्दनदासजी १)

२) नारायणदासजी	रामकिशोर विद्यार्थी १)	२)
२) शिवरामदासजी	सीतारामशरणजी २)	२)
५) श्यामसुन्दरदासजी चेला ह.	महन्थ बालमुकन्ददासजी २)	१
रिनामदासजी	नयाघाट	१
१) मधुसूदनदासजी मनीपर्वत	लक्ष्मणदासजी १)	१
२) रामरजदासजी रामायणी	रामबिहारीशरण शुक्ल नया० २)	१
२) लालबिहारीदासजी	म० सरजूदासजी वसिष्ठभवन ५)	
१) रामजसदासजी	म० सुग्रीवदासजी कपुरिया ५)	१
१) भगवानदासजी	छंगा भगत १)	१
१) रामलोकनदासजी	जानकीदासजी नागा १)	
२) रामेश्वरदासजी	बाबू कालीप्रसादजी २)	
५) महन्त सीतारामदासजी ख.	पुजारी महावीरदासजी २)	
जूहाकुण्ड	हथौली मन्दिर	
१) दुखहरनदासजी	परमहंस पर्वताधोश सिया १)	
१) बलभद्रसिंहजी अमावांकोठी	रामशरणजी	
२) पट्टा वाले हरीदासजी	हनुमानदासजी १)	
५) महन्त रामप्रियादासजी महा	महन्थ रामरतनदासजी वि. ५)	
निर्वानी	रक्त स्थान	
१) पंजाबी मौनी जगदीश बाबू	कोतवाल बद्रीदासजी १)	
१) महावीरदासजी	रामखेलावनदासजी १)	
२) रामलखनदासजी	पं० रामदासजी खाकीअखाड़ा १)	
१) गंगादासजी	राघोदासजी छावनी १)	
५) परमहंस माखनदासजी व.	शत्रुहनशरणजी छावनी ८)	
सिष्टकुण्ड	गजान बाबा छावनी ५)	
५) महन्थ फकीरेरामजी	रामसुन्दरदासजी रामायणी २)	
२) रामशिंंगारशरणजी जानकी०	पं० मथुरादासजी छावनी १)	
१) सीतारामशरणजी	रामजीवनदासजी पुजारी छा० १)	
४) हनुमानशरणजी छत्रपुर	भीमदासजी बाबा छावनी २)	

२)

२)

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

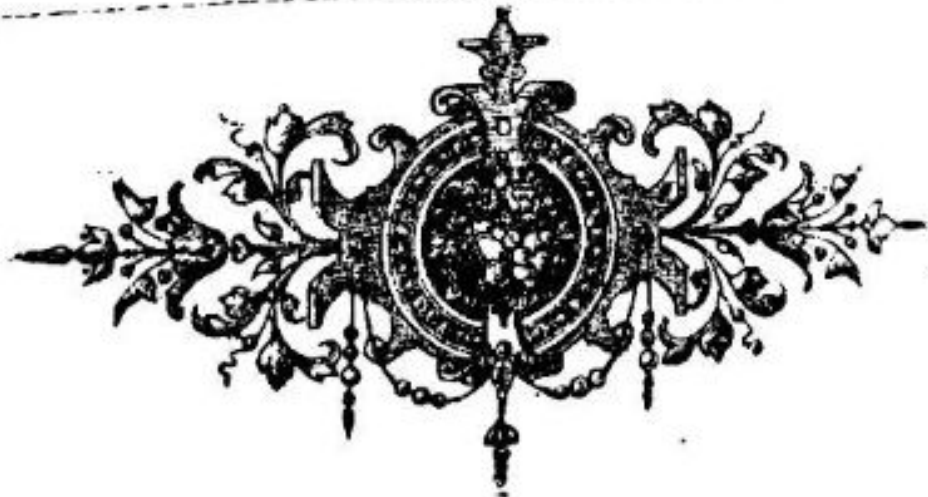
१

१

(९)

२) रामकृष्णदासजी उत्सवी छा०	बालमुकुन्ददासजी	२)
२) सीतारामदासजी रामधुनिवाले	बलदेवदासजी नरसिंह	०)
१) बलरामदासजी छावनी	रामरतनदासजी रसांइया	१)
१) रामविहारीदासजी छावनी	रामअर्धीनदासजी	१)
१) पुजारी अवधकिशोरदासजी	रामकुमारदास जीगोपालपुर	१)
१) कमलेश्वरदासजी कोतवाल	बालगोविन्ददासजी धिलहिया	१)
छावनी	रामटहलदासजी	१)
१) सीतारामदासजी तपस्वी छा०	मंगलदासजी	२)
१) राममनोहरदासजी रसांइया	पाटनदीन मिस्त्री	२)
छावनी	रामानुजपरांकुशदासजी	१)
१) रामस्वरूपदासजी छावनी		

रामरीतिर्महातेजाः परब्रह्म (सनातनः) ।
 जयतां जगन्वी नाथो वेदवेद्यो महामतिः ॥
 Ankur Nagpur



अकरादिक्रमेण सूत्राणां सूची ।

पृष्ठाङ्कः सूत्रम् अध्यायाचङ्कः
अ.

२८७	अकरणत्वाच्चनदो	२।४।११
१३१	अक्षरमम्बरान्त धृतेः	१।३।१०
३४५	अक्षरधियान्त्ववरो०	३।३।३३
३६६	अग्निहोत्रादितु तत्का०	४।१।१६
२६६	अग्न्यादिगतिश्रुतेरितिचेन्न	३।१।४
३५७	अज्ञावद्वास्तु न शा०	३।३।५३
२३०	अङ्गित्वानुपपत्तेश्च	२।२।६
३६१	अङ्गेषु यथाश्रयभावः	३।३।५६
३६२	अचलत्वं चापेक्ष्य	४।१।६
२८५	अणवश्च	२।४।७
२८८	अणुश्च	२।४।१३
१५५	अतएव च नित्यत्वम्	१।३।२६
१०६	अतएव च तद्ब्रह्म	१।२।१६
३७३	अतएव चाग्नीन्धना०	३।४।२५
४२४	अतएव चानन्याधि०	४।४।६
३१६	अतएव चोपमासूर्य०	३।२।१८
१२०	अतएव न देवता०	१।२।२८
८६	अतएव प्राणः	१।१।२४
४००	अतएव सर्वाण्यनु	४।२।२
३१३	अतः प्रबोधोऽस्मात्	३।२।८
४०६	अतश्चायनेऽपिदक्षिणे	४।२।१६
३७६	अतस्त्वितरज्या०	३।४।३६
३५४	अतिदेशाच्च	३।३।४५
३२२	अतोऽनन्तेन तथाहि०	३।२।२५
३६७	अतोऽन्यपि ह्येकेषा०	४।१।१७

पृष्ठाङ्कः सूत्रम् अध्यायाचङ्कः

१०३	अत्ताचराचरग्रहणात्	१।२।६
३	अथातो ब्रह्मजिज्ञासा	१।१।१
११४	अदृश्यत्वादि गु० को०	१।२।२२
२८०	अदृष्टानियमात्	२।३।५१
२१८	अधिकन्तुभेदनिर्दे०	२।१।२२
३६५	अधिकोपदेशात्तु बा०	३।४।८
२४७	अधिष्ठानानुपपत्तेश्च	२।२।३६
३६६	अध्ययन मात्रवतः	३।४।१२
३७८	अनभिभवश्च दर्शयति	३।४।३५
११०	अनवस्थितेरसम्भवाच्च०	१।२।१८
३६६	अनारब्धकार्ये एव तु०	४।१।१५
३८४	अनाविष्कुर्वन्नन्वयात्	३।४।४६
४३०	अनावृत्तिः शब्दाद०	४।४।२२
३४५	अनियमः सर्वेषाम०	३।३।३२
३०२	अनिष्टादिकारिणा०	३।१।१२
१४५	अनुकृतेस्तस्य च	१।३।२२
२८०	अनुज्ञा परिहारौ०	२।३।४८
६८	अनुपपत्तेस्तु न शा०	१।२।३
३५५	अनुबन्धादिभ्य प्रज्ञा०	३।३।४८
१२२	अनुस्मृतेर्बादरिः	१।२।३१
२४०	अनुस्मृतेश्च	२।२।२५
३६६	अनुष्ठेयं बादरायणः०	३।४।१६
३२६	अनेन सर्वगतत्वमा०	३।२।३६
१०६	अन्तर उपपत्तेः	१।२।१३
३७८	अन्तरा चापितु तत्तद्वधेः	३।४।३५
३४७	अन्तराभूत ग्रामव०	३।३।३५

पृष्ठकः	सूत्रम्	अध्यायाद्यङ्कः
२५६	अन्तरा विज्ञानम्	२।३।१७
११०	अन्तर्याम्यधिदैवा०	१।२।१६
२४८	अन्तवत्त्वमसर्वज्ञतावा	२।२।४१
८१	अन्तस्तद्गमोपदेशात्	१।१।२१
२४५	अन्त्यावस्थितेश्वो०	२।२।३६
२३०	अन्यत्राभावाच्च न०	२।२।५
३३१	अन्यथात्वं शब्दादिति०	३।३।६
२३१	अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्ति०	२।२।८
१३२	अन्यभावव्यावृत्तेश्च	१।३।१२
१४५	अन्यश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम्	१।३।२१
१६२	अन्यार्थन्तु जैमिनि०	१।४।१८
१४५	अन्यार्थश्च परामर्शः	१।३।२०
३०७	अन्याधिष्ठिते पूर्ववद०	३।१।२४
३३५	अन्वयादिति चेत्स्या०	३।३।१७
२३६	अपरिग्रहाच्चात्यन्तम्	२।२।१७
३१६	अपिचैवमेके	३।२।१३
३०३	अपि च सप्त	३।१।१५
३२१	अपि संराधने प्रत्य०	३।२।२३
१४६	अपिचस्मर्यते	१।३।२३
३७६	अपिचस्मर्यते	३।४।३०
३७८	अपि स्मर्यते	३।४।३७
२७८	अपि स्मर्यते	२।३।४५
२०७	अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गा०	२।१।८
४१८	अप्रतीकालम्बना०	४।३।१४
३७६	अबाधाच्च	३।४।२६
४२५	अभावं बादरिराह०	४।४।१०
१६७	अभिध्योपदेशाच्च	१।४।२४
२०५	अभिमानिव्यपदेश०	२।१।५
१२१	अभिव्यक्तेरित्याश्म०	१।२।३०

पृष्ठकः	सूत्रम्	अध्यायाद्यङ्कः
२८०	अभिसन्ध्यादिष्व०	२।३।५२
२३१	अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात्	२।२।१६
३१६	अम्बुवदग्रहणात् न तथा	३।२।१२
३१७	अरूपवदेव हि तत्प्रधा०	३।२।१४
४१२	अर्धिरादिना तत्प्रथितेः	४।३।११
१०१	अर्मकौकस्त्वात्तदव्य०	१।२।१०
१४५	अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम्	१।३।२१
२६५	अवस्थिति वैशेष्यादि०	२।३।२६
१६५	अवस्थितेरितिकाश०	१।४।२२
४२२	अविभागेन दृष्टत्वात्	४।४।४
४०६	अविभागोवचनात्	४।२।१५
२६५	अविरोधश्चन्दनवत्	२।३।२५
३०७	अशुद्धमिति चेन्न शब्दात्	३।१।२४
२७४	अंशोनानाव्यपदेशादन्य०	२।३।४३
२१६	अश्मादिवच्च तदनु०	२।१।२३
२६७	अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टा०	३।१।६
२३८	असतिप्रतिज्ञोपरोधो०	२।२।२१
२०६	असदिति चेन्न प्रति०	२।१।७
२१६	असदुपदेशान्नेति चेन्न०	२।१।१०
२८०	असन्ततेश्चाव्य०	२।३।४६
२५६	असम्भवस्तु सतो०	२।३।१०
३६६	असार्वत्रिकी	३।४।१०
२५३	अस्ति तु	२।३।२
८०	अस्मिन्नस्य च तद्यो०	१।१।२०
४०४	अस्यैव चोपपत्तेरूपमा०	४।२।१०

- आ -

८४	आकाशस्तल्लिङ्गात्	१।१।२१
२३६	आकाशे चाविशेषात्	२।२।२४

पृष्ठकः	सूत्रम्	अध्यायाद्यङ्कः
१६७	आ।। शोर्थान्त	
३६४	आचारदर्शनात्	
४१५	आतिवाहिकार	
१६७	आत्मकृतेः	
३३५	आत्मगृहीति	
२२२	आत्मनि चैवं	
३३४	आत्मशब्दाच्च	
४२१	आत्माप्रकर	
३८८	आत्मेति तू	
३५०	आदरादलां	
३६१	आदित्यादि	
३३४	आध्यानाय	
३३३	आनन्दाद	
६६	आनन्दम	
३०१	आनर्थक	
१७०	आनुमानि	
२५७	आपः	
३६३	आप्राय०	
२८०	आभास	
१२३	आमन	
३८२	आर्त्विज	
३८७	आवृत्ति	
३६२	आसीन	
३१८	आह :	

१४०	इतरप	
२१७	इतर	
३६५	इतर	

अध्यायाद्यङ्कः	सूत्रम्	अध्यायाद्यङ्कः
२/३५	आशोथान्तरत्वा०	१/३/४१
२/३५	आचारदर्शनात्	३/४/३
३/३५	आतिवाहिकास्तलिङ्गात्	४/३/४
४/३५	आत्मकृतेः	१/४/२६
१/४/३५	आत्मगृहीतिरितरवदु०	३/३/१६
३/३५	आत्मनि चैवं विचि०	२/१/२८
२/२२	आत्मशब्दाच्च	३/३/१५
३/३४	आत्माप्रकरणात्	४/४/३१
४/२१	आत्मेति तूपगच्छन्तिग्रा०	४/१/३
३/८८	आदरादलापः	३/३/३९
३/५०	आदित्यादिमतयश्चाङ्ग०	४/१/६
३/६१	आध्यानाय प्रयोजना०	३/३/१४
३/३४	आनन्दादयः प्रधानस्य	३/३/११
३/३३	आनन्दमयोभ्या०	१/१/१३
६६	आनर्थक्यमिति चे०	३/१/१०
३/०१	आनुमानिकमप्येके०	१/४/१
१/७०	आपः	२/३/१२
२/५७	आप्रायणात्तत्रापिहि०	४/१/१२
३/६३	आभास एव च	२/३/५०
२/८०	आमनन्तिचैनमस्मिन्	१/२/३३
१/२३	आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्त	३/४/४५
३/८२	आवृत्तिरसकृदुपदेशात्	४/१/१
३/८७	आसीनः सम्भवात्	४/१/७
३/६२	आह च तन्मात्रम्	३/२/१६
३/१८	— इ —	
१/४०	इतरपरामर्शात्सि०	१/३/१८
२/१७	इतरव्यपदेशाद्वि०	२/१/२१
३/६५	इतरस्याप्यवमसंश्ले०	४/१/१४

पृष्ठङ्कः	सूत्रम्	अध्यायाद्यङ्कः
२३८	इतरेतरप्रत्ययत्वा०	२/२/१६
३३४	इतरेत्वर्थसामान्यात्	३/३/१३
२०३	इतरेषाञ्चानुपलब्धेः	२/१/२
३४६	इयदामननात्	३/३/३४
	— ई —	
१३३	ईक्षतिकर्मव्यपदे०	१/३/१३
५४	ईक्षतेर्नाशब्दम्	१/१/५
	— उ —	
२६४	उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम्	२/३/२१
१६५	उत्क्रमिष्यत एवम्भावा०	१/४/२१
१४२	उत्तराचेदाविर्भूतस्वरू०	१/३/१६
२३८	उत्तरोत्पादे च पूर्वनि०	२/२/२०
२४६	उत्पत्त्यसम्भवात्	२/२/४२
२४०	उदासीनानामपि०	२/२/२७
८६	उपदेशभेदानेति चे०	१/१/२८
३२५	उपपत्तेश्च	३/२/३४
३४३	उपपन्नस्तल्लक्ष०	३/३/३०
३८०	उपपूर्वमपीत्येके०	३/४/४२
३६८	उपमर्दश्च	३/४/१६
२७१	उपलब्धिवद०	२/३/३७
२२०	उपसंहारदर्शना०	२/१/२४
३३०	उपसंहारोर्थाभि०	३/३/५
३५०	उपस्थितेऽतस्तद्वचनात्	३/३/४०
२७०	उपादानाद्विहारो०	२/३/३५
२३६	उभयथा च दोषात्	२/२/१६
२३६	उभयथा च दोषात्	२/२/२३
२३४	उभयथापि न कर्मा०	२/२/१२
३२२	उभयव्यपदेशत्वहिकुण्ड०	३/२/२६

सूत्राणां सूची

३०

पृष्ठकः

सूत्रम्

अध्यायाचक्रः

- ऊ -

३६८ ऊर्द्धरेतसु च शब्दोहि ३।४।१७

- ए -

३५६ एक आत्मनःशरीरे भावात् ३।२।५१

३५५ एतेन मातरिस्वा व्या० २।३।६

२०३ एतेन योगः प्रत्युक्तः २।१।३

२११ एतेन शिष्टापरिम० २।१।१२

१६६ एतेन सर्वे व्याख्या० १।४।२६

४२३ एवमप्युपन्यासात्पू० ४।४।७

२४५ एवञ्चात्माकात्स्न्यम् २।२।३४

३८६ एवं मुक्तिफलानियमस्त० ३।४।५१

- ऐ -

३८५ ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे ३।४।५०

- क -

२६६ कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् २।३।३४

६८ कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च १।२।४

२४७ करणवचेनभोगादिभ्यः २।२।४०

१६५ कम्पनात् १।३।३६

१८१ कल्पनोपदेशाच्च मध्वा० १।४।१०

३६७ कामकारेण चैके ३।४।१५

७६ कामाच्च नानुमानापेक्षा १।१।१६

३४६ कामादीतरत्र तत्र चा० ३।३।३८

३६० काम्यास्तु यथाकामं० ३।३।५८

१८६ कारणत्वेन चाकाशा० १।४।१४

३३६ कार्याख्यानादपूर्वम् ३।३।१८

४१७ कार्यात्यये तदध्यक्षेणस. ४।३।६

पृष्ठकः

सूत्रम्

अध्यायाचक्रः

४१६ कार्य वादरिरस्य गत्युप० ४।३।१६

२७३ कृतप्रयत्नापेक्ष० २।३।१५

२२१ कृत्स्नप्रसक्तिर्निर० २।१।२२

३८४ कृत्स्नभावात्तु गृहि० ३।४।२५

२६६ कृतात्ययेनुशय० ३।१।८

- ग -

१३७ गतिशब्दाभ्यां तथा० १।३।१५

६४ गतिसामान्यात् १।१।१३

३४३ गतेरर्थवत्त्वमुभयथा० ३।३।२२

३६१ गुणसाधारण्य श्रु० ३।३।३१

२६६ गुणादालोकवत् २।३।२०

१०४ गुहाम्प्रविष्टावात्मा० १।२।११

५६ गौणश्चेन्नात्मशब्दात् १।१।६

२५४ गौण्यसम्भवात् २।३।३

२८३ गौण्यसम्भवात् २।४।१

- च -

२८७ चक्षुरादिवत् तत्स० २।४।१५

१७६ चमसवदविशेषात् १।४।८

३०० चरणादिति चेन्न० ३।१।६

२६० चराचरव्यपाश्र० २।३।१५

४२३ चिति तन्मात्रेणत० ४।४।६

- छ -

३४३ छन्दत उभयाविरोधात् ३।३।२५

८८ छन्दोऽभिधानान्नेति चे० १।१।२१

- ज -

१६० जगद्वाचित्वात् १।४।११

४२८ जगद्व्यापारवर्ज प्रक० ४।४।११

पृष्ठकः

जन्माद्य

१६ जीवतु

१५१ जीवतु

६३ जीवतु

८७ ज्योति

१६६ ज्योति

२८९ ज्योति

१८० ज्योति

१५६ ज्योति

१८५ ज्योति

२६० त

३६४ त

४१४ त

४६ त

२८३

२८३

३०३

३७२

३२५

२८२

२५७

३६४

१७४

२१३

२६५

१६

अध्यायाचक्रः
१५०४।३।६

२।३।१४
२।१।२६
३।४।४०
३।१।८

१।३।१५
१।१।११
३।३।२६
३।३।६२
२।३।२७
१।२।११
१।१।६

२।३।३
२।४।२

२।४।१०
१।४।८
३।१।६
२।३।१८
४।४।६

३।३।२८
१।१।२६

१।४।१६
४।४।१७

पृष्ठाङ्कः	सूत्रम्	अध्यायाचक्रः
१६	जन्माद्यस्य यतः	१।१।२
१९१	जीवतुल्य प्राणलित्वा ०	१।४।१७
६३	जीवतुल्य प्राणलित्वा निति १।१।३२	१।१।३२
८७	ज्योतिश्चरगाभिधानात्	१।१।२५
१६६	ज्योतिर्दर्शनात्	१।३।४०
२८९	ज्योतिराद्यधिष्ठा ०	२।४।१४
१८०	ज्योतिरुपक्रमात्तुत ०	१।४।६
१५६	ज्योतिषि भावाच्च	१।३।३२
१८५	ज्योतिषैकेषामसत्यन्ते	१।४।१३
	त	
२६०	तद्द्विन्द्रियाणित ०	२।४।१७
३६४	तच्छ्रुतेश्च	३।४।४
४१४	तीडतोऽधिवरुणः स ०	४।३।३
४६	तत्तुसमन्वयात्	१।१।४
२८३	तत्प्राक्श्रुतेश्च	२।४।३
२८३	तत्पूर्वकत्वाद्वाचः	२।४।४
३०३	तत्रापितद्यापारा ०	१।३।११६
३७२	तथाचैकवाक्यतोप ०	३।४।२४
३२५	तथान्यप्रतिषेधात्	३।२।३५
२८२	तथाप्राणाः	२।४।१
२५७	तदधिकाररूपशब्दा ०	२।३।१४
३६४	तदधिगमउत्तरपू ०	४।१।१३
१७४	तदधीनत्वात्तदर्थवत्	१।४।३
२१३	तदनन्यत्वमारम्भणश ०	२।१।१४
२६४	तदन्तरप्रतिपत्तौरंहति ०	३।१।१
१६४	तदभावनिर्धारणेचप्रवृत्तेः	१।३।३७

पृष्ठाङ्कः	सूत्रम्	अध्यायाचक्रः
३१२	तदभावोनाङ्गीषुत ०	३।२।७
२५७	तदभिव्यानादेवतु ०	२।३।१५
३२५	तदव्यक्तमाहहि	३।२।२२
४०४	तदापोतेःसंसारव्य ०	४।२।८
१४६	तदुपर्यपिवाइराय ०	१।३।२६
४०७	तदोक्तोऽप्रज्वलनंतत्प्र ०	४।२।१६
२६७	तद्गुगसारत्वात्तद्य ०	२।३।३०
३७६	तद्भूतस्यतुनातदभा ०	३।४।४०
३६४	तद्भूतोविधानात्	३।४।६
७४	तद्वेतुव्यपदेशाच्च	१।१।१५
३५१	तन्निर्धारणानियमस्त ०	३।३।४१
६१	तन्निष्ठस्यमोक्षोपदेशात्	१।१।७
४००	तन्मनःप्राणउ ०	४।२।३
४२६	तन्वभावेसन्ध्यवदु ०	४।४।१३
२०६	तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथा	२।१।११
२८६	तस्यचनित्यत्वात्	२।४।१६
४०६	तानिपरेतथाहोह	४।२।१४
१७६	त्रयाणामेवचैव ०	१।४।६
२६५	ज्यात्मकत्वात्तुभूय ०	३।१।२
३६५	तुल्यन्तुदर्शनम्	३।४।६
३०५	तृतीयशब्दावरोध ०	३।१।२१
२५६	तेजोऽतस्तथाह्याह	२।३।११
	द	
४३०	दर्शयतश्चैवंप्रत्यक्षा ०	४।४।२०
३३०	दर्शयतिच	३।३।४
३३८	दर्शयतिच	३।३।२२
३०५	दर्शनाच्च	३।१।२०

सूत्राणां सूची

३२

पृष्ठाङ्कः	सूत्रम्	अध्यायाङ्कः	पृष्ठाङ्कः	सूत्रम्	अध्यायाङ्कः	पृष्ठाङ्कः	सूत्रम्	अध्यायाङ्कः
३६२	दर्शनाच्च	३।३।६४	३६२	नवातत्सहभावा०	३।३।६४	१६६	पत्य	
४१७	दर्शनाश्च	४।३।१२	३३२	नवाप्रकरणभेदात्०	३।३।१२	२४६	पत्यु	
३१८	दर्शयतिचाथो०	३।२।१७	२८६	नवायुक्रियेपृथगु०	३।२।१७	२१७	पट	
१३५	दहारउत्तेरभ्यः	१।३।१४	३३७	नवाविशेषात्	३।३।१४	२२८	पये	
२०६	दृश्यतेतु	२।१।६	२५३	नवियदश्रुतेः	२।१।६	३२३	पर	
२२१	देवादिवदपिलो०	२।१।२५	२०४	नविलक्षणत्वा०	२।१।२५	४१७	परं	
३११	देहयोगाद्वासोऽपि	३।२।५	३५५	नसामान्यादप्युप०	३।२।५	२७२	पर	
४२६	द्वादशाहवदुभयंवा०	४।४।१२	१८२	नसंख्योपसङ्गहा०	१।४।१२	३१०	प	
१२४	द्युम्वाद्यायतनस्वश०	१।३।१	३१५	नस्थानतोऽपिपर०	३।२।१	३६८	प	
ध			२६४	नाणुरतच्छ्रुतेरि०	२।३।२३	१६८	प	
३२७	धर्मैजैमिनिरत एव	३।२।३९	३०६	नातिचिरेणविशे०	३।१।२३	३५६	प	
१३०	धर्मोपपत्तेश्च	१।३।६	२६१	नात्माश्रुतेर्नित्यवा०	२।३।१९	३७२	प	
१३६	धृतेश्च महिम्नोऽस्या०	१।३।१६	३५६	नानाशब्दादिभे०	३।३।५६	२३०	प	
३९२	ध्यानाश्च	४।१।८	१२५	नानुमानमतच्छब्दात्	१।३।५	३६३	प	
न			२४०	नाभाव उपलब्धेः	२।२।२६	३३६	प	
२२५	न कर्माविभागादिति०	२।१।३५	३६७	नाविशेषात्	३।४।११	२६८	प	
२४६	न च कर्तुः करणम्	२।२।४३	२४०	नासतो दृष्टत्वात्	२।२।२६	३२३	प	
४१८	न च कार्ये प्रत्यभि०	४।३।१३	३६४	नियमाच्च	३।४।११	३५३	प	
२४५	न च पर्यायादप्यवि०	२।२।३५	३०६	निर्मातारं चैकेपुत्रा०	३।२।११	३२७	प	
११३	न च स्मार्तमतद्वर्मा०	१।२।२०	४०६	निशिनेति चेन्नसम्ब०	४।२।१६	२६६	प	
३८०	न चाधिकारिकमपि०	३।४।४१	२३५	नित्यमेव च भावात्	२।२।१५	२५७	प	
२०८	नतुदृष्टान्तभावात्	२।१।६	२६८	नित्योपलब्ध्यनुपल०	२।३।३१	१०४	प	
३०४	नतृतीये तथोप०	३।१।१८	७७	नेतरोऽनुपपत्तेः	१।१।१४	१२७	प	
३६०	नप्रतीके नहिसः	४।१।४	४०२	नैकस्मिन्दर्शयतोहि	४।२।१६	३१७	प	
२२४	नप्रयोजनवत्त्वात्	२।१।३२	२४४	नैकस्मिन्नसम्भवात्	२।२।३३	३२१	प	
२४२	नभावोऽनुपलब्धेः	२।२।३०	४०४	नोपमर्देनातः	४।२।१६	२७६	प	
६१	नवक्तुरात्मोपदेशा०	१।१।३०	प			३२२	प	
			२८८	पञ्चवृत्तिर्मनोवद्वय०	२।४।११	१६६	प	

Scanned by CamScanner

सूत्राणां सूची

३४

पृष्ठाङ्कः	सूत्रम्	अध्यायाङ्कः
	भ	
२६८	भाक्तं बानात्मवित्वात्	३।१।७
४२५	भावं जैमिनिर्विकल्पा०	४।४।११
१५६	भावं तु बादरायणो०	१।३।३३
३७१	भावशब्दाच्च	३।४।२२
२१५	भावे चोपलब्धेः	२।१।१५
४२६	भावे जाप्रद्वत्	४।४।१४
८६	भूतादिपादव्यपदेशो०	१।१।२७
४०२	भूतेषु तच्छ्रुतेः	४।२।५
१२७	भूमा सम्प्रसादादध्यु०	१।३।८
३५८	भूमनःकृतुवजयायस्त्व०	३।३।५५
१२६	भेदव्यपदेशात्	१।३।५
७८	भेदव्यपदेशाच्च	१।१।१८
८३	भेदव्यपदेशाच्चान्यः	१।१।२२
२६०	भेदश्रुतेर्वैलक्षण्याच्च	२।४।१८
३१६	भेदादितिचेन्न प्रत्येक	३।२।१२
३२६	भेदान्नेतिचेदेकस्यामपि	३।३।५
२११	भोक्तापत्तेरविभागश्चे०	५।१।१३
४३०	भोगमात्रसाम्य लिङ्गाच्च	४।४।२१
३६८	योगेनत्वितरेक्षपयित्वा०	४।१।१६

म

१५६	मध्वादिष्वसम्भवा०	१।३।३१
२३३	महदीर्घवद्वाह्रस्वप०	२।२।११
१७८	महद्वच्च	१।४।७
२७८	मन्त्रवर्णाच्च	२।३।४४
३५८	मन्त्रादिवद्वा विरोधः	३।३।५४
७४	मान्त्रवर्णिकमेवचगीयते	१।१।१६

पृष्ठाङ्कः	सूत्रम्	अध्यायाङ्कः
३१०	मायामात्रन्तु कात्स्न्ये०	३।१।१०
२६२	मांसादिभौमं यथाश०	२।४।१०
४२०	मुक्तः प्रतज्ञानात्	४।४।१०
१२५	मुक्तोपपृष्यव्यपदे०	१।३।१०
३१४	मुग्धेऽर्द्धसम्पत्तिःपरि०	३।२।१०
३८४	मौनवदितरेषाम०	३।४।१०
	य	
३६३	यत्रैकाग्रता तत्रविशे०	४।१।१०
२७२	यथाचतक्षोभयथा	२।३।१०
२१७	यथाचप्राणादिः	२।१।१०
३६७	यदेव विद्ययेतिहि	४।१।१०
३४४	यावदधिकरिमवस्थि०	३।३।१०
२६७	यावदात्मभावित्वा०	२।३।१०
२५५	यावद्विकारन्तु विभा०	२।३।१०
२१६	युक्तेःशब्दान्तराच्च	२।१।१०
४१०	योगिनःप्रतिस्मर्येतेस्मा०	४।२।१०
१६६	योनिश्चहि गीयते	१।४।१०
३०८	योनेः शरीरम्	३।१।१०

र

२२७	रचनानुपपतेश्चनानु०	२।२।१०
४०८	रश्म्यनुसारी	४।२।१०
२३५	रूपादिमत्वाच्च विपर्यय०	२।३।१०

ल

११६	रूपोपन्यासाच्च	१।३।१०
३०८	रेतः सिग्योऽथ	३।३।१०
३५३	लिङ्गभूयस्त्वातद्विब०	३।३।१०
३८८	लिङ्गाच्च	४।१।१०
२२४	लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्	२।१।१०

पृष्ठाङ्कः	सूत्रम्
१७५	वदतीति चे
१६३	वाक्यान्वया
३६६	वाङ्मनसि
३१३	वायुमब्दात्
३६०	विकल्पोवि
२२३	विकारणत्
७०	विकारशब्
४२६	विकाराव
२५०	विज्ञाना
३०३	विद्याकर्म
३५४	विद्यैवतु
३७०	विधिर्वा
२५८	विपर्यये
२५१	विप्रति
२३२	विप्रति
३६६	विभा
१५२	विरो
६७	विर्वा
४१६	विशे
११५	विशे
१०६	विशे
३७६	विशे
४१६	विशे
३७७	विशे
३१६	वृ
३४०	वे
४१५	वै
२४१	वै

Scanned by CamScanner

सूत्राणां सूची

३६

पृष्ठाङ्कः	सूत्रम्	अध्यायाङ्कः
२२१	श्रुतेस्तुशब्दमूलत्वात्	२।१।२७
१०६	श्रुतोपनिषत्कगत्य०	१।२।१७
२५५	श्रुत्यादिवलीयस्वाच्च०	३।३।४७
२८५	श्रेष्ठश्च	२।४।८

स

३१३	सएवतुकर्मानु०	३।२।९
२१६	सत्वाच्चावरस्य	२।१।१६
३०६	सन्ध्येसृष्टिराहहि	३।२।१
२८४	सप्तगतविशेषित०	२।४।५
३६४	समन्वारम्भणात्	३।४।५
२३४	समवायाम्युपग०	२।२।१३
१८६	समाकर्षात्	१।४।१५
२७१	समाध्यभावाच्च	२।३।३९
३३६	समान एवञ्चाभेदा०	२।३।१६
१५६	समाननामरूपत्वा०	१।३।३०
४०३	समानाचासृत्युपक्रमा०	४।२।७
३६१	समाहारात्	३।३।६१
२३७	समुदायउभयहे०	२।२।१८
१२२	सम्पत्तेरितिजैमिनिस्तथा०	१।२।३२
४१६	सम्पद्याविर्भावः स्वे०	४।४।१
३३७	सम्बन्धादेवमन्य०	३।३।२०
२४७	सम्बन्धानुपपत्तेश्च	२।२।३८
३३८	सम्प्रतिबुद्ध्याप्यपिचातः	३।३।२३
१०२	सम्मोगप्राप्तिरिति०	१।२।८
६५	सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्	१।२।१
२४३	सर्वथानुपपत्तेश्च	२।२।३२
३७७	सर्वथापि त एवोभ०	३।४।३४
२२६	सर्वधर्मोपपत्तेश्च	२।१।३६

पृष्ठाङ्कः

सूत्रम्

अध्यायाङ्कः

३२६	सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदना०	३।३।१
३७५	सर्वान्नानुमतिश्च प्रा०	३।४।२८
३७३	सर्वावेक्षा च यज्ञादिश्रु०	३।४।२८
३३२	सर्वाभेदादन्यत्रेमे	३।३।२०
२२३	सर्वोपेता च तददर्शनात्	२।१।३०
४२४	संकल्पादेव तच्छ्रुतेः	४।४।१०
३०२	संयमने त्वनुभूये०	३।१।१७
३३२	संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति०	३।३।१६
१६४	संस्कारपरामर्शा०	१।३।३९
२६१	संज्ञामूर्तिर्कृतिस्तु०	२।४।१५
३७७	सहकारित्वेन च	३।४।३३
३८२	सहकार्यन्तरविधिः प०	३।४।४४
३०५	साभाव्यापत्तिरुपपत्तेः	३।१।२२
१६७	साक्षाच्चोभयाम्नानात्	१।४।२५
१२१	साक्षादविरोध०	१।२।२९
१३२	सा च प्रशासनात्	१।३।११
३२४	सामान्यात्	३।२।३१
४१६	सामीप्यात् तद्व्यपदे०	४।३।१०
३४२	साम्पराये तर्तव्या०	३।३।२०
३०१	सुकृतदुष्कृतेएवतु०	३।१।११
१०८	सुखविशिष्टामिधा०	१।२।१५
१६८	सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन	१।३।४२
१७४	सूक्ष्मन्तुतदर्हत्वात्	१।४।१९
४०४	सूक्ष्मं प्रमाणतश्चत०	४।२।१६
३११	सूचकश्चहिश्रुतेरा०	३।२।१६
३४८	सैवहि सत्यादयः	३।३।३७
४०१	सोऽध्यक्षे तदुपगम०	४।२।४
३६७	स्तुतयेऽनुमतिर्वा०	३।४।१४
३७१	स्तुतिमात्रमुपादा०	३।४।२१

पृष्ठाङ्कः

३२५	स्थाना
१०७	स्थाना
१२७	स्थित्य
२७६	स्मरानि
३०२	स्मरानि
३६३	स्मरानि
११८	स्मर्य
३२८	स्मर्य
४०५	स्मर्य
३०४	स्मर्य
६६	स्मृ
४१७	स्मृ
२००	स्मृ
२५४	स्मृ
२०६	स्मृ
२२३	स्मृ
२६५	स्मृ
२६४	स्मृ

सूत्राणां सूची

३७

अध्यायाद्यङ्कः

पृष्ठाङ्कः	सूत्रम्	अध्यायाद्यङ्कः
३२५	स्थानविशेषात्मका०	३।२।३३
१०७	स्थानादिव्यपदेशाच्च	१।२।१४
१२७	स्थित्यदनाभ्याश्च	१।३।७
२७६	स्मरन्ति च	२।३।४२
३०२	स्मरन्ति च	३।१।१४
३६३	स्मरन्ति च	४।१।१०
११८	स्मर्यमाणमनुमान०	१।२।२६
३२८	स्मर्यते च	३।२।४१
४०५	स्मर्यते च	४।२।१३
३०४	स्मर्यतेऽपिचलोके	३।१।१६
६६	स्मृतेश्च	१।२।६
४१७	स्मृतेश्च	४।३।१०
२००	स्मृत्यनवकाशदोष०	२।१।१
२५४	स्याच्चैकस्य ब्रह्मश०	२।३।५
२०६	स्वपक्षदोषाच्च	२।१।१०
२२३	स्वपक्षदोषाच्च	२।१।२६
२६५	स्वशब्दोन्मानाभ्याश्च	२।३।२४
२६४	स्वात्मना चोत्तरयोः	२।३।२२

पृष्ठाङ्कः	सूत्रम्	अध्यायाद्यङ्कः
३३०	स्वाध्यायस्यतथात्वेनहि०	३।३।३
६३	स्वाप्ययात्	१।१।१०
४२७	स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यत०	४।४।१६
३८१	स्वामिनःफलश्रुतेरित्या०	३।४।४४
	ह	
२८४	हस्त्यादयस्तुस्थिते०	२।४।६
३४०	हानौ तूपायनशब्द०	३।३।३६
१४८	हृद्यपेक्षयातु मनु०	१।३।२५
६२	हेयत्वावचनाच्च	१।१।८
	क्ष	
१६३	क्षत्रियत्वावगतेश्चो०	१।३।३५
२४२	क्षणिकत्वाच्च	२।२।३१
	ज्ञ	
१७५	ज्ञेयत्वावचनाच्च	१।४।४
२६२	ज्ञोऽतएव	२।३।२०

इति सूत्रसूची समाप्ता ।

समरीतिर्महातेजाः परब्रह्म (ज्ञानः) ।
 ज्ञायता ज्ञानवी नाद्ये वेदवेद्यो महाशक्तिः ॥
 Ankur Nagarkar

